

UDK broj
33.05-026.23
005.332.3:005.13

Originalni naučni članak

COBISS.SR-ID 130115849

Ljubomir Madžar^{*†}

Institut za strategijske studije i razvoj „Petar Karić“ Alfa BK univerziteta u Novom Beogradu (Srbija) i dopisni član Slovenske akademije znanosti in umetnosti u Ljubljani (Slovenija)

Institute for Strategic Studies and Development "Petar Karić" of Alfa BK University in New Belgrade (Serbia) and the corresponding member of the Slovenian Academy of Sciences and Arts in Ljubljana (Slovenia)

Primljen: 5. maja 2023. godine

Prihvaćen: 28. jula 2023. godine

PROMENA KAO OBLIK TRAJANJA I USLOV OPSTANKA

Apstrakt

Univerzalnost promena je način da se izrazi činjenica da su sve celine koje se daju zapaziti i čak zamisliti – pojedinci, različito formirane grupe,

* E-mail adresa: ljmadzar@fepn.edu.rs

† Autor je dugogodišnji entuzijastični saradnik Instituta za strategijske studije i razvoj „Petar Karić“ Alfa BK Univerziteta u Novom Beogradu. Prijatna mu je i po ko zna koji put ispoljena dužnost da se zahvali g. Miliji Mihailoviću, izvršnom sekretaru Naučnog društva ekonomista Srbije i Akademije ekonomskih nauka na korisnim komentarima i sugestijama za doterivanje stila i jezika u ovom radu. Jednako prijatna dužnost je i zahvala gospođici Mariji Plavšić na pomoći u tehničkom sređivanju rukopisa u kojoj ona predano i bezizuzetno ispoljava retko sretanu radinost i efikasnost.

društvo, svet ideja i svesti u najvećem zamislivom broju izdiferenciranih oblika i lokacija, pa čak i sama vasiona – podložne promenama. Razmatranje promena ekvivalentno je razmatranju o svim zamislivim oblicima postojanja, te stoga i o samom univerzalnom skupu svih stvari na koje nailazimo, koje stvaramo ili zamišljamo. To su razlozi zbog kojih tema promena – čak i na principijelnom nivou – nikada ne može u potpunosti da se obradi.

Zbog njihove nesagledive izvariranosti i univerzalnosti, obuhvatno shvaćen prostor promena može da se klasifikuje na mnogo različitih načina i, opet, skup klasifikacija je beskonačan i neiscrpiv. Stoga su ovde date samo neke klasifikacije pa se tako ispituju egzogene i endogene promene, a potom samoindukovane i spolja nametnute promene da bi se zatim raspravljale promene na raznim nivoima društvene organizacije, uz posebno usredsređivanje na promene na nivou pojedinačnih subjekata i na različito definisane sistemske promene. Promene su međuzavisne na širokom frontu tako da se bilo koji skup promena može po pravilu tretirati i kao posledica nekih prethodnih promena i kao uzročnik promena koje treba da se dogode u budućnosti. Uzročne veze između promena zavise od toga sa kojom se širinom definiše sam ovaj termin. Kod analitičara se javlja sklonost da se usudi da postulira stav da se delatni uzročnik može razaznati za bilo koju promenu. Posebno značajna i široko raspravljana klasa promena su one koje su u domenu ekonomskih prilagođavanja. Obično se uzima kao samo po sebi evidentno da su prilagođavanja naupitan imperativ i da je propuštanje akcija na liniji prilagođavanja očigledno svojstvo lošeg upravljanja. Ovo se gledište osporava uz argumentaciju da i sama prilagođavanja podrazumevaju troškove, što dozvoljava mogućnost izvođenja tek delimičnih prilagođavanja, te tako u ovom kontekstu postaje relevantna i ideja optimalnog, ne nužno maksimalnog ili potpunog prilagođavanja.

Za ekonomistu se kao relevantna ispostavlja binarna podela promena na one koje se događaju na nivou samostalno delujućih aktera i na sistemske promene na različitim nivoima. Individualne promene su svodive na svrsishodne reakcije na neke spoljne impulse pa su stoga analitički opredeljene nekom vrstom optimizirajućeg ponašanja i nužno povezane sa odgovarajućom funkcijom cilja. Sistemske promene su određene specifičnom strukturom samog sistema i svojim obrascima odražavaju dinamička svojstva te dubinske strukture. Dobro poznata analitička formalizacija sistemskih promena izvedena je kroz bogatu klasu modela privrednog rasta i jednako diversifikovanom i u mnogim dimenzijama

bogatom kolekcijom modela cikličkih fluktuacija. Oni prethodni su razvijeni u obliku različitih običnih i optimizujućih matematičkih konstrukcija uključujući variacioni račun i teoriju optimalnog upravljanja, dok se ovi drugi javljaju u vidu diferencnih jednačina različitog reda. Ova rasprava vodi zaključku da je promena u izvesnom smislu endemična ekonomskim sistemima. Naročito je izražena endemičnost na području tehničkog progressa budući da se inovacije ispostavljaju kao odsudno važan činilac konkurentnosti i uspešnog razvitka.

Prirodno se javlja pitanje da li se promene progresivne i društveno korisne ili su nazadne i za društvo štetne i skupe. Nisu sve promene povoljne i društveno korisne. Tehnički napredak je očigledno skupina korisnih promena zato što će novootkriveni metodi i postupci biti prihvaćeni i primenjeni samo ako se jasno pokaže da su superorni u odnosu na postojeće. Da su promene u nauci nužno progresivne dokazuje se analogno, i to pribegavanjem ideji opovrgljivosti: postojeći naučni uvidi biće odbačeni samo ako i kad budu opovrgnuti nekim novim dostignućem koje „istinu“ aproksimira na jedan verodostojniji način.

Neposredno sa takvim progresivnim i po dobrobit povoljnim, treba se nadati i dominirajućim, promenama postoje i promene koje ograničavaju privredne procese i usporavaju tempo rasta. Raspravljeno je jedan broj oblika političkog uplitanja u privredu, naročito onih koji dalekosežno preraspodeljuju dohodak i udaljavaju individualne nagrade od proizvodnih doprinosa društvu. Takve mere na planu preraspodele preduzimaju se sa ciljem da se smanje izrazitije nejednakosti u dohotku i da se finansijski pomognu slojevi stanovništva sa ispotprosečnim primanjima. Ovde se tvrdi da takve politike generalno smanjuju ukupan dohodak i u nešto dužoj vremenskoj perspektivi pogoršavaju ekonomski položaj svih članova društva. Izgleda da su ovi štetni upadi političkih činilaca u privredu neizbežni budući da odražavaju izuzetno važnu skupinu činjenica u kojima politički optimalne akcije nadaleko odstupaju od onoga što je sa ekonomskog stanovišta istinski racionalno. Takva politička kontaminacija se, sa osloncem na „uske“ ekonomske kriterije, mora okarakterisati kao izrazito štetna varijanta društvene patologije.

U zaključnom delu rada okrenuto je i pitanje o tome može li se govoriti o progressu na području umetnosti. Dozvoljavajući da ne može da se dokaže pa ni održi ideja stalnog napretka u umetnostima – umetnička dela su neuporediva i ne može se pokazati da su romani savremenih pisaca u bilo kom smislu unapređenja u odnosu na velike epove iz antičkih vremena – ipak se tvrdi da se jasan napredak može nesumnjivo dijagnostifikovati u

nekim specifičnim umetničkim delatnostima, u nekim vremenskim intervalima i uz oslonac na brižljivo odabrane a ipak prihvatljive kriterije.

Ključne reči: *univerzalnost promene, ekonomske jedinice kao akteri promena, dinamički sistemi, progresivne i regresivne promene, tehnički progres, progres u nauci, konkurentnost, privredni razvitak, privredni ciklusi, politički izazvane preraspodele, napredak u umetnosti.*

JEL klasifikacija: O10, O15, O33, Q55, P16

Uvodne napomene

Istorija čovečanstva prepuna je pogrešno postavljenih dijagnoza, neprihvatljivih uverenja i neodrživih teorija. Malo je naučnih uvida i filozofskih ahvatanja koji se nisu pokazali kao kratkoveki i efemerni i čiji se rok trajanja nije pokazao kao ograničen i prolazan. Treba se samo setiti geocentričnog sistema u astrofizici, teorije životnih sokova u fiziologiji i patologiji ili tako trivijalne činjenice kao što je ona u vezi sa rečju *fišbajn* koja je značila *kitova kost* iz vremena kad se nije znalo da su kitovi sisari i verovalo se da su ribe (Klaić 1966, s. 395). Naučne revolucije su, slično revolucijama u društvima i njihovim sistemima, krišile i brisale postojeće spoznajne konfiguracije i na naučnu pozornicu stupali su posve drukčiji, najčešće korenito izmenjeni konceptijski sistemi sa jednako promenjenim, do neprepoznatljivosti preokrenutim saznajnim sadržajima. Nijedna znanstvena i filozofska tvorevina nije pošteđena tog nemilosrdnog testa empirijske zasnovanosti i logičke konzistentnosti, svaka teorija i svaki saznajni prodor važili su samo dok se ne dokaže suprotno. Stav kritičkog odnosa prema svim teorijama i njihovog neprestanog propitivanja dignut je na nivo univerzalnog epistemološkog načela i prihbaćen kao imperativ u svim nastojanjima da se potpunije i dublje spozna svet u kome živimo. Poperova teorija opovrgljivosti nametnula se svojom logičkom rigoroznošću kao osnova istraživačkih strategija u svim oblastima ljudskog saznanja; svi uvidi podvrgavaju se testu važenja u nekim drugim okolnostima uz nepromenjene parametarski

formalizovane tzv, inicijalne uslove (Poper 2002/1963/, ss. 77-111, 183-190).

Ključna poruka ove filozofije saznanja jeste da naučni iskazi nikada nisu definitivno dokazivi nego samo opovrgljivi (Lakićević 2002, s. 8). Principijelni epistemološki uvid jeste da nauka nikad ne dolazi do konačnih istina, kao i činjenica da iskustveni podaci na kojima se teorije testiraju nipošto nisu od tih teorija nezavisni (Berberović 1990, ss. 152, 312). To su tek neki od razloga zbog kojih naučne spoznaje imaju ograničen vek trajanja i što je istorija nauke krcata osporenim a potom i pobijenm teorijama, što je njen pejsaž u znaku svojevrsnog groblja shvatanja i uverenja koja su svojevremeno veoma ozbiljno uzimana u obzir a danas je u vezi sa njima jedino sigurno da su pogrešna i nevažeća. Naučne revolucije, kako ih je upečatljivo i prosvetljujuće formulisao Kuhn, ubedljivo su svedočanstvo svojevrsnog masovnog pokolja dotad važećih teorija koje su pobijene i odbačene i bez mnogo oklevanja zamenjene novim. Sa važnošću do sledeće revolucije koja će i ovim teorijama doneti novi strašni sud.

Sve je, dakle, podložno preispitivanju i gotovo osuđeno na zamenu nekim dručkijim spoznajama. Pa ipak, neke istine su ispoljile zadivljujuću rezistentnost na promene kojima su inače podložne gotovo sve naše predstave o svetu, društvu i ljudskom mišljenju. I u ovom pravilu našli su se izuzeci koji ga samo dodatno, na jednako uverljiv način osnažuju i potvrđuju. Takav je slučaj sa načinom na koji su okarakterisane *promene* kao neotklonjivi atribut ljudskog mišljenja delanja i življenja. Ove iskonske i prastare istine utoliko su dragocenije i divljenja vrednije ukoliko su malobrojnije a u isti mah šire u svom važenju i bogatije u svom iskaznom potencijalu. Takva jedna istina je da je sve zahvaćeno turbulentnim tokovima promena, da nema stvari koja bi trajno ostala nepromenjena, te da je promena neki oblik medijuma u kome je neotklonjivo i takoreći sudbinski smešteno sve ono što doživljavamo kao bilo kakav element ili aspekt stvarnosti. Veliku istinu o univerzalnoj zastupljenosti promena i o faktičkom nepostojanju stvari koje nisu zahvaćene njenim neizbežnim tokovima valjda je

najefektnije formulisao pretsokratovski filozof Heraklit (535-475 p.n.e.) kada je rekao da je nemoguće dvaput ući u istu reku. Nema sumnje da je ta velika istina i otkrivena i artikulisana i znatno pre njega, ali ta moćna metafora ostaje kao najsnažniji i najšire prihvaćen oblik iskazivanja tog iskonskog iskustva. Baš kao što je sličnu epistemološku nosivost ispoljila i jedna druga, sadržinski identična njegova krilaitica *Panta rhei* (up. Wiener 1984, p. 21).

Promene su toliko brojne, toliko različite, toliko nepredvidive i toliko i same promenljive da se čini zaludnim svaki pokušaj njihovog integralnog epistemološkog definisanja, a još manje njihove celovite i nedvosmislene, jednoznačne i neupitne klasifikacije. Čini se da je najprikladnije u toj stvari saglasiti se sa L. Taylor (1984, s. 4) koja je baš tu konceptualnu neuhvatljivost promena izrazila jakim i dobro probranim rečima. Promena je, kaže ona, pojam koji se teško definiše, puko konstatovanje da je reč o promeni stanja ili svojstva niukoliko ne naznačava njenu složenost niti njene brojne manifestacije; promena je sveobuhvatna i sveprožimajuća dotičući svaki aspekt života, a uz sve to je i kontinuirana i iraverzibilna, čak i u razdobljima preovlađujuće stagnacije ili regresije. Tempo i ritam promena često su nesagledivi i neodredivi, a njihov redosled i sekvencionalne transformacije pokadšto su još manje dostupni analitičkom formalizovanju koje bi na dovoljno jednostavan i transparentan način omogućilo njihovo pouzdanije tumačenje i predviđanje. Jednako je nesagledivo mnoštvo faktora koji produkuju promene i opredeljuju njihov smer i karakter, a već sama množina obrazaca promena ima za posledicu pojavu njihovih neočekivanih konfiguracija. U društvenim naukama odavno se i uveliko ukorenila sintagma *unexpected consequences* (neočekivane posledice) pa nikakvo iznenađenje ne predstavlja činjenica da se o tim neanticipiranim te samim tim i nenameravanim Lord Dahrendorf *et al.*, eds. 2000) efektima društvenih zbivanja oformila bezmalo čitava zasebna akademska disciplina (up. Rev 2000).

1. Univerzalnost, sveobuhvatnost i daleki dometi promena

Ne zaboravljajući fundamentalnu istinu o nemogućnosti pojednostavljenog a ipak činjenički valjano zasnovanog analitičkog modeliranja brojnih promena, ipak su mogući pokušaji izgradnje alternativnih koliko-toliko operabilnih modela koji, iako nezadovoljavajući kao izolovane formalizacije promena, bar u svojoj ukupnosti mogu da izraze svojstva makar nekih njihovih važnijih karakteristika. Jedan takav pristup mogao bi se temeljiti na često korišćenom geometrijskom pristupu u kome se promene modeliraju kao pomeranje određenih stanja. Naime, bitna svojstva nekog elementa ili segmenta stvarnosti mogu se prikazati kao tačka u višedimenzionalnom prostoru – pri čemu broj dimenzija mora da bude veoma velik da bi se izrazile sve komponente tih svojstava – a sama promena izražavala bi se kao pomeranje takve tačke u tom prostoru sa mnogo dimenzija. Putanja koju tačka načini u tom prostoru predstavljala bi analitički iskaz proučavane promene. Karakter promene i njene brojne implikacije odražavaju se ne toliko u lokaciji same tačke u datom prostoru koliko u dužini putanje i stepena u kome se tačka pomeri iz svoga prvobitnog položaja.

Količinu i kvalitet informacija i rizik i neizvesnost kao njihov logički korelat u ovom sklopu lokacije i pomeranja dobijaju izuzetnu važnost. Naime, raspoloživost i pouzdanost informacija opadajuća su funkcija udaljavanja duž upravo definisane putanje posmatrane tačke od lokacije u kojoj se ona inicijalno zatekla. Subjekt čiji je položaj opisan tom datom tačkom najbolje poznaje svoju neposrednu okolinu, tj. deo prostora koji i u geometrijskom smislu predstavlja okolinu date tačke. Sa udaljavanjem od početne tačke, tj. sa prelaskom na sve širu okolinu, masa raspoloživih informacija brzo opada, a stepen rizika raste. Taj rast se odvija sve dok se na dovoljno velikoj udaljenosti od početne tačke ne pretvori u neizvesnost. Neizvesnost se u ovom kontekstu definiše na uobičajeni način – kao odsustvo informacija ne samo o poziciji i pomeranju tačke nego i o stohastičkim svojstvima nove situacije formalizovanim kroz odgovarajuće probabilističke parametre.

Ovo je sklop analitičkih datosti u kome se implikacije *veličine promene* mogu na podesan način sagledati. Velike promene nude

velike izgleda, nade pa i perspektive poboljšanja kompleksno sagledavanog položaja subjekta koji se u takve promene upušta. No, količina i kvalitet informacija, pa i samog pozitivnog znanja o svojstvima sistema u kome se promene odvijaju, brzo opadaju sa udaljavanjem od početne tačke u kojoj je subjekt promena zatečen a od koje se tokom i po osnovu promena udaljava. Sa opadanjem informacija i znanja ubrzano se povećava rizik. Velike promene mogu produkovati sistemski slom i katastrofu za subjekta koji kroz te promene menja svoj položaj.

Kako to često biva u problemima odlučivanja, posebno onim velikim, kao logički korelat promena javljaju se dve suprotne tendencije: sa veličinom promena, tj. merom udaljavanja duž dinamičke putanje koja se ostvaruje unutar ovog višedimenzionalnog prostora, rastu, s jedne strane, izgledi za velika poziciona poboljšanja, a s druge verovatnoća sistemskih lomova u strukturi subjekta koji promene realizuje. Ovde je reč o sistemu na koji se svodi sam subjekt, te koji stoga predstavlja opis i izraz njegovih strukturnih osobenosti. Sa udaljavanjem od zadate tačke različitim tempom se menjaju i izgledi za poboljšanje kao pozitivan efekat tog odaljavanja i rizik a potom i neizvesnost kao njegov negativni učinak. Tako se iznalaženje optimalnog odnosa između tih sveju suprotstavljenih tendencija javlja kao bitna sastavnica problema optimizacije sadržanom u samom suštinski opredeljenom sadržinskom jezgru ovog nemerljivo složenog problema.

Upravo skicirana apstraktna shema delikatnog problema optimalnog iznalaženja dometa, opsega i pravaca promene javljaju se na raznim nivoima, počev od mikroekonomskih jedinica izolovano posmatranih potrošača i firmi kao referentnih privrednih organizacija, preko različito definisanih segmenata u privredi i van nje (npr. pojedinih privrednih delatnosti i čitavih sektora) sve do privrede u celini pa i čitavih društvenih zajednica u čijim sistemima je privreda tek jedan deo. Jasno je da se i kompleksnost iznalaženja „optimalnih“ pomeranja i rizici većih udaljavanja od inicijalne pozicije silno povećavaju sa povećanjem sistema o čijim je promenama reč i, posebno, mase resursa sa kojima raspolažu i koja

je tipičan uslov za njihovo normalno funkcionisanje. Valja precizirati – ovi sistemi su oni delujući elementi kojima je u prethodnim razmatranjima pripisana uloga subjekta promena i čija se pomeranja odvijaju duž trajektorija u geometrijski formalizovanom prostoru alternativnih promenama podložnih stanja. Drugim rečima, subjekti čije se promene modeliraju kao kretanja duž trajektorija u tom višedimenzionalnom geometrijskom prostoru predstavljaju i sami svojevrsne sisteme kroz koje se modelski izražava njihova interna struktura a čije transformacije i pomeranja od te strukture na suštinski način zavise.

U načine konceptijskog identifikovanja i funkcionalnog kvalifikovanja promena spada i pristup u kome su sve promene uzročnik daljih i novih promena, a u kome su u isti mah one i posledica i rezultat nekih ranije proisteklih promena. Teško je zamisliti promene koje nisu prouzrokovane nekim drugim, ranije nastalim promenama. Jedan mogući pokušaj identifikovanja promena kojima nekakve druge promene nisu delatni uzrok bilo bi postuliranje neke inicijalne ravnoteže u sistemu zbog koje su morala da se dogode određena prilagođavanja kao oblik tako produkovanih promena. No, obuhvatnijom i rigoroznijom analizom moralo bi se postaviti i pitanje geneze ili trenutnog nastanka te prethodne neravnoteže, a time se ponovo nailazi na neke promene još više udaljene u prošlosti kao činilac koji je takvu neravnotežu prouzrokovao. Poznata beskonačna regresija ne može se izbeći u ovakvom traganju za krajnjim izvorštem. I ovo je tek jedna od brojnih varijanti rezonovanja koje neminovno vraćaju na prastaru a trajno aktuelnu Heraklitovu krilaticu da je nemoguće dvaput ući u istu reku.

Napred je istaknuto da je čudesni i beskrajni svet promena upravo zbog njegove nesagledivosti i neopisive raznovrsnosti nemoguće obuhvatiti a još teže klasifikovati nekom množinom jednostavnijih i analitički dostupnijih propozicija. Svako određenje i svaka kategorizacija mogu da budu samo delimični i tek delimično informativni za obuhvatanje i razumevanje tog često nerazmrsivog problemskog kompleksa. Jedna moguća a u svom spoznajnom

dometu svakako ograničena podela bila bi na promene koje dati subjekt, inspirisan ciljevima i pogodnim prilikama proisteklim iz nekih prethodnih pomeranja, generiše autonomno, i na ostale promene koje se sastoje u prilagođavanjima nekim udarima ili pomeranjima nastalim u njegovoj užoj ili široj okolini. Bila bi to, dakle, podela na promene u kojima dati subjekt ima ulogu aktivnog inicijatora i one koje su subjektu nametnute obrtima u njegovom okruženju nad kojima nije imao nikakvu kontrolu.

I ova podela je neizbežno uslovna jer i kod „autonomnih“ promena postoje impulsi *dospeli spolja* za koje on samostalno odlučuje da su dovoljno podsticajni da mogu da budu povod njegove samostalne reakcije. S druge strane, i kod egzogeno produkovanih obrta, kod kojih se *prilagođavanje* javlja kao očekivana i normalna reakcija, subjekt zadržava slobodu da tom prirodno sugerisanom prilagođavanju – ipak pristupi ili ga odloži ili čak prenebregne. I samo prilagođavanje može se u izvesnom smislu tumačiti kao samostalno opredeljenje da se iskoriste neke šanse koje bi bez prilagođavanja ostale neiskorišćene, kao što se i autonomne odluke upravljene na postizanje nekih specifičnih efekata mogu interpretirati kao neki poseban vid prilagođavanja na okolnosti kojima su te potencijalne koristi uslovljene. Zaključak koji sledi iz ovih razmatranja mogao bi da bude nešto jednostavniji od njih samih: podela na autonomne i potrebom za prilagođavanjima uslovljene promene uslovna je i relativna; ona je nesumnjiva i neposredno dokaziva, ali kriteriji na kojima je zasnovana nisu jednoznačni i promena u kompoziciji tih kriterija pomera granicu podele ali samu tu podelu niukoliko ne poništava.

Ova se podela može i nešto čvršće i neposrednije vezati za standardne ekonomske principe. Dok i autonomne i indukovane promene imaju neki spoljni, sadržinski i funkcionalno udaljen, krajnji uzrok, autonomne su upravljene na ostvarivanje nekih novih efekata, na poteze koji – u zavisnosti od toga kako je koncepcijski opredeljena funkcija cilja – za posledicu imaju povećavanje/smanjivanje njene vrednosti, dok su indukovane usmerene na izbegavanje gubitaka i šteta koje bi, zbog promena u

spoljnim okolnostima nastale u slučaju neprilagođavanja. I jedne i druge su na liniji maksimiziranja/minimiziranja odgovarajućih funkcija cilja i stoga očigledno mogu konceptualno da budu pokrivene generičkim pojmom optimizacije. U oba slučaja ta optimizacija se može modelirati kao minimizacija troškova. Kod indukovanih promena to je očigledno: prilagođavanje ima za cilj izbegavanje gubitaka koji bi nastali usled nesklada između izmenjenih eksternih okolnosti i zatečenog stanja u datom ekonomskom entitetu. Kod autonomnih promena to je manje očigledno, ali postaje transparentno kad se uzme u obzir činjenica da promene u spoljnim okolnostima imaju za posledicu promenu oportunitetnih troškova resursa sa kojima raspolaže i koje u svom poslovanju koristi data jedinica. Isti resursi nakon promene impliciraju i generišu *drukčije* troškove. U novonastaloj konstelaciji promenjenih troškova i modifikovanih njihovih međusobnih odnosa, zatečeno stanje nije kompatibilno sa pretpostavljenim ciljem minimiziranja troškova, te sama logika optimizacije, tj. u ovom slučaju minimiziranja, nalaže da se sistem premesti u novu poziciju, onu koja posle promene odgovara takođe novom, nizbežno izmenjenom minimumu troškova.

Izbori među alternativama za koje se opredelimo danas imaju po pravilu prepoznatljive a često i snažne uticaje na neka buduća pomeranja. Isto tako, važne odluke, pa tako i odgovarajuće realne promene, koje su greškom ili nehatom izostale u prošlosti – imaju svoje vidljive i često nepovoljne posledice danas. To što se zbog promašaja u prošlosti događa danas bitno se razlikuje od onoga što bi proisteklo da se ti propusti iz minulih vremena nisu dogodili. To je još jedna od mnogobrojnih funkcionalnih veza koje povezuju promene nastale u različitim vremenskim intervalima. U sećanje smesta dolaze peripetije u vezi sa zakasnelom tranzicijom u Srbiji: da su programi privatizacije i pratećih institucionalnih prilagođavanja bili realizovani shodno zakonski fiksiranim planovima i da su preduzete preko potrebne mere oko prestrukturiranja javnih preduzeća za koja privatizacija nije bila predviđena, danas bi privreda Srbije izgledala sasvim drukčije, ne bi se na subvencije

organizacijama bez poslovne budućnosti izdvajalo čitavih 3%, pa i više, BDP-a i ne bi bespotrebno bio iscrpljivan i onaj zdrav i potencijalno vitalan segment privrede.

Zaokružujući ovaj uvodni deo, neka prosto bude izveden zaključak da je gotovo nemoguće ne biti impresioniran sveprisutnošću, sveobuhvatnošću, intenzitetom i univerzalnošću promena. U beskrajnom svetu promena neke su toliko markantne i toliko dalekosežne da su svoj duboki pečat ostavile na svekolikoj istoriji čovečanstva i da su opredelile njenu podelu na pojedina velika razdoblja. U istoriji se redovno i sistematski govori o eri lovačke i skupljačke privrede, potom o dugom sedentarnom razdoblju nastalom napuštanjem nomadskog seljakanja i razvijanjem poljoprivrede sa vezivanjem za stalna staništa, a da se i na govori o potonjim trgovačkim zaokretima i, pre i iznad svega, o velikoj industrijskoj revoluciji iz sredine XVIII stoleća. Kako god da se klasifikuje i sistematizuje istorija čovečanstva, iza granica koje razdvajaju pojedine njene velike epohe stoje globalna pomeranja – promene koje su bitno preobražavale privrednu osnovu društva i sveukupnu socijalnu nadgradnju.

I, najzad, šta tek reći o tempu promena. Ako je u tom nerazmrsivom i nikad do kraja protumačenom konglomeratu išta izvesno, onda je to zbunjujući i zasenjujući tempo svakovrsnih promena. Taj tempo narasta tako vrtoglavom brzinom da neizbežno menja i karakter društva i obrasce življenja u njemu. Može li se reći da se već po tom jednom jedinom osnovu bitno razlikujemo od svojih prethodnika i da sam ritam i nezaustavljiva akceleracija promena vodi čoveka i sveukupnu ljudsku zajednicu u nove međuzavisnosti i nove oblike življenja kakvi se iz današnje perspektive ne daju u pravom smislu ni naslutiti?

2. Mikroekonomski generatori promena

Izuzetno važna okolnost u razmatranju izvorišta i uzročnika promena jeste činjenica da već na nivou osnovnih privrednih subjekata postoje snažni impulsi za kontinuirano generisanje promena. Ti impulsi mogu da budu dvostruki, ali u oba slučaja deluje motivacija

subjekata da u okruženju u kome su se zatekli ostvare što veće ekonomske efekte. U prvom slučaju reč je o motivaciji da se ostvare neto efekti – porast utiliteta ili dobiti – kad za takvo delanje pruže priliku promenjene objektivne okolnosti, relevantni parametri okruženja u kome subjekti ostvaruju svoje funkcije. U drugom slučaju radi se o takvom preokretu u okolnostima koji nagoveštava gubitke i štete i koji bi u odsustvu kompenzatornih mera takve štete i produkovao. U prvom slučaju subjekti se okreću izgledima i opipljivim šansama da uvećaju svoje funkcije cilja, tj. podignu na viši nivo vrednost deziderata čijom se realizacijom rukovode i koje kroz funkcije cilja dobijaju svoj kvantitativni izraz. U drugom slučaju u pitanju je nastojanje da se izbegne moguće smanjenje tih funkcija izazvano egzogenim pomeranjem parametara koji odražavaju bitne karakteristike okruženja.

Prvi slučaj okarakterisan je u prethodnom odeljku kao autonomno i samoinicijativno traganje za ostvarivanjem neto koristi čijom se realizacijom subjekti rukovode. U drugom slučaju akcije se mogu okvalifikovati kao u izvesnom smislu iznuđene jer su odbrambenog karaktera i jer njihov izostanak može datog subjekta da spusti na niže – inače otklonjive – vrednosti funkcije cilja. Ovde se radi konkretnosti optimizacija operacionalizuje kroz funkcije čija se vrednost maksimizira; konkretizacija optimizacije putem funkcija čija se vrednost minimizira dovela bi, *mutatis mutandis* do istih nalaza. Dve klase promena očigledno se razlikuju u pogledu neposrednih impulsa, ali su istovetne u pogledu daljih i temeljnijih pokretača koji ih iniciraju. Naime, u oba slučaja radi se o želji da se u krajnjoj liniji obezbedi – dostigne ili sačuva – što veća vrednost funkcije cilja, a s druge strane akcije koje se u ova dva različita scenarija preduzimaju izazvane su nekim promenama u okruženju, parametarskim pomeranjima koja bi mogla da se okarakterišu kao promene drugog ili višeg reda.

Šta su prema tome mikroekonomski činioци promena koje se u prvom navratu ostvaruju i ispoljavaju na nivou privrednih subjekata? U teoriji ponašanja potrošača odgovor na ovo pitanje podrazumevao bi prilično radikalnu respecifikaciju utilitetne funkcije koja za ovu

klasu subjekata predstavlja relevantnu funkciju cilja. Standardni pristup ovoj funkciji, od samih početaka mikroekonomske teorije i analize do dana današnjeg, bio je i ostao takav da je nivo korisnosti postuliran kao promenljiva zavisna *samo* od, na razne načine specifikovanih, količina dobara – proizvoda i usluga – koje potrošač konzumira u datom, unapred zadatom vremenskom intervalu. Najdalje što se otišlo u prevazilaženju ovakvog ograničenog pristupa bilo je uvođenje indikatora kvaliteta u funkciju korisnosti, i to u obliku kontinuelne promenljive čije varijacije izražavaju i mere upravo te razlike u kvalitetu.

Potrošač, međutim, ostvaruje korisnost ne samo po osnovu konzumiranih količina nego i po osnovu varijacija u njihovoj količini, kao i po osnovu izmena dobrog dela asortimana dobara na koje je upućen. Samo tako mogu se objasniti česte smene proizvoda i usluga u potrošačkoj korpi, smene koje se ne sastoje u promeni količina pojedinih dobara nego u potpunoj zameni samih dobara nekim posve novim i drukčijim dobrima. Da bi se ova činjenica uočila, ne treba ići daleko: dovoljno je videti promene u modi, osobito ženskoj, pa se uveriti da se u asortimanu kupovanih i trošenih dobara brojna dobra zamenjuju novima, funkcionalno možda sličnim prethodnim, istisnutim dobrima, ali sa njima zasigurno ne i identičnim. Kratko rečeno, potrošačima promena godi (*Variatio delectat*), i to u ovom slučaju ne promena količina datih neizmenjenih dobara nego promena samih dobara, tj. njihova zamena nekim novim dobrima. Analitičari su uočili da u promenama ženske mode, pa i mode generalno, čak i cikluse, tj. da se dobra međusobnim zamenjivanjem sukcesivno potiskuju, da bi se posle izvesnog vremena u potrošnju i prateću tržišnu tražnju vratila ista dobra koja su pre nešto dužeg vremena, u trenutku koji bi mogao da se označi kao početak ciklusa, iz potrošnje i sa tržišta bila izbačena!

Generatori promena na nivou proizvođača znatno su drukčiji od onih koji produkuju promene u ponašanju potrošača. Za razliku od onih u sferi potrošnje, ovde promene nisu same po sebi izvor poželjnih efekata. Ovde promene ostvaruju svoja pozitivna dejstva kroz povećavanja proizvodne efikasnosti, osobito kroz poželjna

pomeranja različitih pokazatelja produktivnosti, a u krajnjoj liniji putem uvećavanja najšire i najapstraktnije definisane efikasnosti koja se i realizuje i manifestuje kao povećavanje obima proizvodnje na osnovu datih kombinacija resursa ili, sasvim analogno, smanjivanje mase pa time i vrednosti resursa potrebnih za obezbeđenje nekog unapred datog obima proizvodnje.

Proizvodni procesi izloženi su, pre svega, vazda značajnim tokovima kontinuiranih tehnoloških unapređivanja. Jedan broj tehnoloških unapređenja događa se kao posledica napretka nauke i s njom spregnute tehnologije, napretka koji nije neposredno vezan za odluke i politike samih proizvođača. To je napredak koji proizvođači svojim svrsishodnim akcijama ne kreiraju niti u neposrednoj vezi sa njim moraju da angažuju resurse ili se izlažu troškovima. Dovoljno je samo da pažljivo prate tokove savremenih naučnih prodora i tehnoloških unapređivanja i da pravovremeno zapažaju mogućnosti korišćenja tih inovativnih pomaka u sopstvenim proizvodnim procesima. Takvo praćenje nauke donosi izvesne efekte, ali će se ispostaviti da gro tehnoloških prodora dolazi iz same privredne prakse, kroz poslovna pregnuća ponavljana u raznim varijacijama i uz probe i greške, pri čemu su promašaji daleko od toga da predstavljaju nekakve izuzetke.

To je, međutim, tek jedan, i to sigurno ne najizdašniji tok korisnih tehnoloških usavršavanja. Daleko su izdašniji oni tokovi koje proizvođači svesno i planski iniciraju, koji su rezultat njihovih nipošto zanemarljivih ulaganja u kreiranje novih tehnoloških znanja, takvih za koje se unapred računa da će biti upotrebljiva u konkretnim proizvodnim procesima karakterističnim za date organizacije i odgovarajuće privredne delatnosti. Uveliko već i odavno među najvažnije činoce konkurentnosti i širenja tržišta spadaju upravo ti celishodno organizovani procesi usmereni na sticanje novih znanja – novih proizvoda, procesa i novih materijala – i to takvih koji za neko vreme neće biti dostupni drugim proizvođačima, tako da inovator u odnosu na njih stiče prednost koja je ekvivalentna svojevrsnom monopolskom položaju na tržištu. Koliko god da im je veliki potencijal u stvaranju očekivane dobiti, pokazaće se da oni nisu

prvenstveno i neposredno vođeni naukom i da njena uloga ima svojevrsan infrastrukturni karakter, delujući iz duboke, samim preduzetnicima slabo vidljive pozadine. Ta nipošto očigledna i višekratno intrigantna činjenica biće dodatno komentarisana u tekstu koji neposredno sledi.

Neočekivano visok stepen nezavisnosti od „čiste nauke“ nema za posledicu prateću manju efikasnost u kreiranju novih tehnologija. Naprotiv. Efekti koji se postižu u tim vremenski ograničenim intervalima, dok je kreator novih rešenja jedini koji je u mogućnosti da ih koristi i dok tim proizvodnim inovacijama konkurencija ne uspe i sama da ovlada, glavni su i daleko najmoćniji činilac motivacije za tehnološka unapređenja u privredi. Ta se motivacija ispostavlja kao moćan pokretač čitavog mora najraznovrsnijih tehnoloških i njima srodnih poslovnih unapređenja. To je istovremeno i razlog za preciznu i široko razgranatu zaštitu intelektualne svojine, da bi svi oni koji su ostvarili neka tehnička i slična unapređenja imali prilike da naknade u njih uložena sredstva i da bi se za taj ekonomski i društveno koristan kreativni angažman na pouzdanoj osnovi osigurala neophodna motivacija.

U sledećem odeljku biće pokazano da ti tehnološki prodori, koliko god da su dalekosežni i krupni, nisu po pravilu i ne čak ni osobito često, vođeni nekim visokim i rafiniranim teorijskim istraživanjima nego se javljaju i šire u samoj poslovnoj praksi; vođeni intuicijom i onim što bi Kejnz nazvao animalnim porivima, preduzetnici se upuštaju u rizične i nikad dokraja proračunate poslovne poduhvate. Među tim poduhvatima su čak i akcije zasnovane na pogrešnim računama a pokadšto ipak poslovno uspešne (v. Akerlof i Miler 2010/2009/, ss. 27-35, 85-101). Kao sastavni deo i rezultat takvih poduhvata javljaju i krupne tehnološke inovacije koje visoka teorija ne anticipira nego ih u najširem smislu i takoreći infrastrukturno omogućava i – više od toga – naknadno objašnjava i tumači.

3. Poslovna praksa kao izvor pozitivnih promena

Postoji, međutim, i jedan treći, doskora nesumnjivo najobilniji izvor tehničkog napretka, neplaniran i nipošto namenski finansiran, a to je živa ljudska praksa, zainteresovanost ljudi za jednostavnije i lakše opcije obavljanja neotklonjivih poslova, njihova svakodnevica i delanje kojim privređuju svoj hleb nasušni. Nemoguće je obavljati neki posao a ne uviđati i pratiti brojne alternative koje se nude za nešto drukčike obavljanje nekih njegovih segmenata. Svako od nas u svojim svakodnevnim sitnim operacijama iz dana u dan sagledava jednako sitna ali praktično pogodna poboljšanja i malo je tih operacija koja nam sačinjavaju svakidašnjicu u kojima na dnevnoj osnovi ne nalazimo izvesne mogućnosti poboljšanja. Nema sumnje da takva poboljšanja, opet na dnevnoj osnovi, i unosimo u svoju dnevnu rutinu. Način na koji peremo zube, pripremamo se ili postavljamo doručak nije identičan načinu na koji smo to činili pre 3, 10, 15...godina.

Te mahom sitne ali vredne mogućnosti, prilike koje se uglavnom ne propuštaju, mnogo su češće, potencijalno mnogo korisnije i ako ne mnogo pažljivije zasebno praćene a ono svakako potpunije i tačnije percipirane u radnim aktivnostima, u poslovima koje obavljamo na svojim radnim mestima. To su mahom sitna poboljšanja ili tek šanse za njihovu realizaciju, ali svojom brojnošću i kumulativnim efektima u dužim vremenskim intervalima ispostaljvaju se kao moćan izvor podizanja tehničke efikasnosti, tj. kao trajan i obilan izvor tehničkog napretka. Lepota i privlačnost ovog mehanizma tehnoloških unapređenja sastoji se u tome što su nekakav kolateralni proizvod dnevnih aktivnosti, što ne iziskuju nikakva posebna ulaganja u istraživački rad i testiranje novouvedenih promena i što se svojom praktičnom atraktivnošću prosto nameću, bez potrebe za nekim posebnim odlukama ili za kakvim većim intelektualnim naporima koji do tih odluka treba da dovedu. Ekonomistima nije promakao taj najstariji, karakterističan i za drevna vremena ljudske predistorije, izvor tehničkog napretka i Arrow (1962) ga je elegantno formalizovao još pre više od pola veka.

Za temu kojom se bavi ovaj tekst od ogromnog je značaja da je ovim identifikovan jedan jedan trajan i kontinuiran izvor promena.

Taj izvor je endogen, on deluje u okrilju samog ekonomskog sistema i javlja se po logici načina na koji taj sistem funkcioniše i po osnovu svrhe koju sistem ima u širem društvenom poretku. Sistem, poput svih drugih sistema, reaguje na spoljne impulse i odgovarajuća dejstva produkuje kao reakcije na neke egzogene promene, ali mu u generisanju svakodnevnih sitnih ali u zbiru doista značajnih poboljšanja nije potrebna nikakva vanjska intervencija. Funkcionalna osnova sistema i sama svrha koju on u širem okruženju realizuje takvi su da su ta dnevna rutinska unapređenja prirodna posledica njegovog redovnog delovanja i predvidiv, doslovno neizbežan rezultat poteza i aktivnosti koje on mora da ostvaruje ne zbog nekakvog planiranog tempa tehničkog napretka nego zbog potrebe da svoju svrhu što delotvornije ispuni u svom osnovnom, redovnom radu.

Veličina i zadivljujući dometi ovog dnevnog, postepenog i spontanog mehanizma sitnih i nimalo impreivnih poboljšanja ogleđa se ne samo u ogromnom kumulativnom učinku nego i u činjenici da on priprema osnovu i podlogu za velike revolucionarne skokove koji su i sami spontano generisani. Privredna istorija je u tom pogledu nezaobilazan i prosvetljujući izvor informacija. Kako je nedavno u svojoj novoj sjajnoj knjizi (2016, ss. 60-66) pokazao i obrazložio S. Tasić, prometejski uzleti jesu deo privredne stvarnosti kako je registrovana u ekonomskoj istoriji, ali je praksa i poslovna svakodnevica daleko najobilniji izvor tehnoloških i organizacionih unapređenja. Štaviše, veliki kreatori tehnoloških pomaka nisu bili niti inspirisani niti podstaknuti nekim dubokim teorijskim uvidima niti je teorijski rad prethodio velikim poslovnim preokretima koji su se odlikovali prvenstveno novom, silno unapređenom tehnologijom.

Unekoliko paradoksalno, teorija je po pravilu sledila praksu i naknadno, na svoj duboki i spoznajno plodan način, utvrđivala suptilne veze i tanane međuzavisnosti u složenim spletovima pojava kakve je iznedrila prizemno orijentisana ali inovativno budna praksa. Bez nauke ne bismo bili svesni prirode promena koje nam se događaju, pa ni temeljnih svojstava sveta u kome ostvarujemo svoje životne misije, i to izloženi sve brojnijim i sve turbulentnijim

promenama. Zato je napred i istaknuto da ona deluje kao pozadinski, infrastrukturni činilac tehničkog napretka. No, praksa krči nove izazovne puteve, poslovni ljudi stvaraju kombinacije resursa i delatnosti kakve ranije nisu postojale, oni uglavnom nastupaju kao kreatori nove stvarnosti koju nauka pokušava, i na sreću delom uspeva, da objasni i protumači sa sve većim angažmanom, uz mobilisanje sve većih masa resursa i uz sve veće rizike da uvidi do kojih dođe budu kratkoveki i ubrzo odbačeni. Sami kreatori ovih veličanstvenih unapređenja nisu po pravilu ni svesni njihovih fundamentalnih, strukturnih komponenti i opredeljujućih spletova funkcionalnih međuzavisnosti, kao što milioni ljudi voze bicikl a ne znaju ni da postoji, a kamoli da reše sistem diferencijalnih jednačina kojima bi taj ipak složeni sistem mogao da se opiše. Tek nauka, i to uz redovna zakašnjenja, nastupa sa objašnjenjima složenih inovacija koje su stvorili naučno neupućeni praktičari, pružajući pritom osnovu za nove tehnološke prodore ili bar olakšavajući njihovu buduću raelizaciju.

U samom poslovnom svetu teorija nije, dakle, nekakav prosvetljujući vodič i dovoljno je daleko od najvažnijih njegovih preokupacija. Neki poslovni giganti koji su se savremenom svetu nametnuli kao kreatori savremenih informacionih sistema – čudesni tvorci komunikacionih mreža sa kojima ne prestajemo da budemo impresionirani jer je ne biti zadivljen njihovim dometima prosto nemoguće – napustili su fakultete da bi se, kako se vidi *veoma uspešno*, u svojim garažama i improvizovanim skloništim posvetili poslovima koje su ocenili kao mnogo važnije. Ekonomista Života Radosavljević izradio je nedavno jednu studiju posvećenu biografijama i poslovnim karijerama najuspešnijih poslovnih ljudi savremenog sveta. Ispostavilo se da je od njih šezdesetak ne više od petorice imalo bilo kakvo univerzitetsko obrazovanje. Sam Tasić (2016, ss. 23-33, 60-64), pored mnogih vrednih i veoma efektnih poenti ima i sledeću. Industrijska revolucija, taj u relativnom smislu najveći tehnološki prodor u svekolikoj ljudskoj istoriji, produkovali su poslovni ljudi, rasni i svojim velikim misijama posvećeni preduzetnici, a ne naučnici ili neki drugi poslenici u istančanim

aktivnostima za koje obično vezujemo duhovni život jedne društvene zajednice. Čak su i pronalazači parne mašine i potonjih vozila i plovila koja su tu mašinu koristila bile pre svega, i mnogo više, preduzetnici nego mislioci, konstruktori i inženjeri.

Jedan od načina na koje privreda, opet podržana pozitivnim pomeranjima u okruženju, autonomno, bez dopunske intervencije izvan nje same, kreira i akumulira promene jeste podizanje nivoa i obima tražnje putem reklame. Reklama je bez sumnje delatnost koja je u potpunosti zavisna od poslovnih poteza i obrazaca ponašanja samih privrednika. O reklamama se nakupilo mnogo različitih, međusobno često protivrečnih tumačenja, počev od onih da je motivacija za njeno razvijanje čisto društvena i altruistična, sve do postavki po kojima ona i ne doprinosi mnogo poslovnim uspesima onih koji je iniciraju i održavaju. No, sama činjenica da reklama opstaje kao jarko vidljiva sastavnica privredne stvarnosti čini se da je najbolji dokaz njenih pozitivnih poslovnih efekata. Nešto što je poslovno sterilno i ne donosi nikakvu zaradu ne bi moglo u privredi i van nje da se održi kao toliko trajna kontinuirano upadljiva komponenta poslovne politike, osobito kod krupnih privrednih subjekata. Potpuno izdvojen i sasvim nezavisan dokaz o poslovnoj efektivnosti i ekonomskoj efikasnosti reklame i propagande kao redovne aktivnosti brojnih ekonomskih aktera jesu i modeli reklame koji su uveliko razvijeni u mikroekonomskoj teoriji, a posebno u teoriji industrijske organizacije (v. Šaj 2001/1995/, ss. 281-302).

Poenta koja kod Tasića (2016, ss. 9-19 i dalje 163-85) pažljivog čitaoca mora posebno da opseni jeste da spektakularnim tehnološkim uzletima iz doba Industrijske revolucije i u dosta dugom periodu nakon nje nije prethodila nikakva organizovana naučno-istraživačka aktivnost, nikakva državna intervencija, nikakva politika podsticanja nauke i njene primene. Kao što impresivnom rastu koji se odvijao vek i po nakon Industrijske revolucije, posebno tokom sjajnog i neponovljivog XIX veka, nije prethodila niti je sa njim koincidirala neka istančana ekonomska politika koja bi dala povoda da se nešto od tih sjajnih dometa pripiše državi. Nekatke ekonomske politike je i u tim prohujalim vremenima svakako bilo, ali je ona bila daleko od

toga da bude upravljena na performanse koje su stalna preokupacija savremene široko razuđene državne intervencije, dok pojam *razvojne politike* nije ni postojao. Privredna istorija sveta nedvojbeno pokazuje da se spektakularno ubrzanje privrednog rasta od Industrijske revolucije naovamo dogodilo spontano, neplanski i posve nezavisno od države i njene privredi okrenute politike. Šire društvene organizacije, pre svega crkva i država, doprinele su izrastanju jednog vrednog moralnog kodeksa i formiranju opštih pravila čiji je glavni učinak bio zaštita ličnosti i njenih prava i sloboda, a u takvom povoljnom društvenom *ambijentu* slobodni ljudi su bez nekakvog oslonca na državu proizveli ekonomske uzlete kojima se i dan-danas divimo. A sam ambijent faktički je definisan jasnim i akciono podsticajnim moralnim pravilima koja su svoju podršku nalazila i u dobrom, takođe evolutivno razvijanom zakonodavstvu. Ne ulazeći dublje i šire u moralnu osnovu društvenog razvoja ekonomski naprednih zajednica, možda se bitna svojstva socijalnog poretka koji je takav razvoj omogućio – a to je najkrupnija *promena* u istoriji čovečanstva – može sažeti starom sentencijom *Honeste vivere, alium non laedere, suum cuique tribuere*.

4. Sistemska izvorišta promena

U prethodnom odeljku pokazano je da se neminovnost promena i bogata izvorišta njihovog generisanja mogu identifikovati već na nivou izolovano posmatranih privrednih subjekata, kako potrošača tako i proizvođača. Promene tvore moćne opcije za realizaciju deziderata na koje su subjekti orijentisani. Kod potrošača one su mehanizmi za realizaciju nekih komponenti utiliteta ali i, važnije od toga, same po sebi neretko predstavljaju neposredni izvor korisnosti. Kod proizvođača one su trajan izvor novih – u najširem smislu definisanih – tehnoloških znanja, te tako moćan, trajan i neprekidan izvor tehničkog napretka.

No, generatori promena su daleko od toga da budu svedeni samo na ekonomske aktere i njihove autonomne inicijative i rezultujuće odluke. Akteri u u neprekidnim interakcijama i njihove brojne

međusavisnosti osnova su i sadržina onih mnogo širih celina koje se standardno i uobičajeno definišu kao ekonomski sistemi. Sistemi su, dakako, potpuno novi entiteti koji izrastaju na različitim nivoima privredne i društvene organizacije, različitog su opsega i strukture, i sami se uklapaju u daleko šire i kompleksnije hijerarhijske strukture, pa se sistemi datog reda mogu pojaviti kao podsistemi ili čak elementi nekih većih i složenijih sistema. Davno je rečeno da je definicija i karakterizacija sistema stvar tačke gledišta: ono što je za jednu istraživačku hipotezu i jedan skup pitanja čitav sistem, to je za neku konceptualnu konstrukciju tek element u nekom daleko širem i kompleksnijem sistemu. Preduzeće je samo po sebi jedan široko razuđen i u mnogim aspektima veoma složen, ali je u makroekonomskim istraživanjima ili čak izučavanju nekog zasebnog privrednog sektora ono samo element tog mnogo šireg sistema u koji se kao sastavni deo uklapa. Davno je rečeno i verovatno najslikovitije izraženo da je definicija sistema stvar tačke gledišta: ono što je sa neke stajne tačke prost element, sa nekog drugog stanovišta postaje sistem koji dobija bitno drukčiji analitički tretman i posmatra se kao skup međuzavisnih, funkcionalno povezanih elemenata koji u svojoj celini ispoljavaju nove, kvalitativno različite zakonitosti.

U analizi alternativnih izvorišta promena i determinanti njihovog obuhvata i intenziteta prirodno se i neizbežno razlikuju pojedini nivoi ukupne organizacije posmatranih predmeta stvarnosti na kojima se promene generišu. Budući da imaju svoje izdvojene i specifične pravilnosti u ponašanju i zakonitosti delovanja, sistemi se i u odnosu na promene ispoljavaju i potvrđuju kao njihovi samostalni generatori. Promene koje produkuje jedan sistem tvore odvojenu kategoriju, jasno se izdvajaju s obzirom na svoje i determinante i učinke i ni u kom smislu nisu svodive na promene koje se javljaju na nivou jedinica dijagnostički ustanovljenih u ulozi elemenata posmatranog sistema. Svaka jedinica, kao element sistema, javlja se u nekoj vrsti dvostruke uloge: kao samostalni i zasebni kreator promena i kao identiteta lišen sastavni deo daleko šire systemske celine. U toj na znatno viši nivo dignutoj celini ista jedinka novim i

drukčijim promenama doprinosi samo u smislu pripadanja obimnoj množini sličnih jedinica bez kojih o sistemu ne bi moglo da bude reči. Kao što na tom višem sistemskom nivou ne bi mogle da se javljaju nove i kvalitativno drukčije, činjenicom objedinjavanja jedinki uslovljene promene.

Sistemske uslovljene i na nivou velikih privrednih celina produkovane promene u ekonomiji su iscrpno, celovito i sasvim detaljno izučene. Jedna kategorija promena izučava se u okviru silno narasle, na mnogim pravcima daleko unapređene i sadržinski široko razuđene teorije i analize privrednog razvoja. Vrste i podvrste modela rasta toliko su se namnožile da u ovom tekstu ni u kojoj varijanti ne bi moglo doći u obzir njihovo nabranje. Neka samo bude rečeno da se ti modeli upadljivo razvrstavaju prema pretpostavljenom karakteru faktora koji opredeljuju privredni rast: reč je o modelima egzogeno opredeljenog i modelima endogenog rasta. Druga strateška linija duž koje se razvrstavaju modeli jeste način na koji se u njima tretira tehnički napredak. Tu se razlikuju modeli autonomnog i sistemski indukovano tehnčkog progres, pri čemu se ovi potonji jednim značajnim delom preklapaju sa modelima endogenog rasta iz prethodne klasifikacije. Valja pomenuti i klasičnu binarnu podelu modela na one sa neopredmećenim i modele sa opredmećenim tehničkim progresom. Poenta ovih napomena može da bude sasvim kratka: u teoriji rasta i njenim svakovrsnim modelima *promena* je centralna kategorija, *promena* je pojava kojom se ovi modeli bave, a utvrđivanje i tumačenje kvalitativnih implikacija ovih još malo pa *isključivo matematičkih* modela opet se odnosi na promene unutar privreda kao velikih ekonomskih sistema.

Druga kategorija modela koji u ekonomiji imaju dugu tradiciju i široku primenu, a može se reći da se odnose isključivo na promene, jesu modeli privrednih ciklusa. Moglo bi se čak reći da su modeli privrednih ciklusa još i više okrenuti promenama nego li sami modeli rasta budući da se bave makroekonomskim fluktuacijama koje su šira kategorija promena od onih koje su, sa faktički zanemarljivim izuzecima, predmet teorije rasta i njome obuhvaćenih matematičkih modela. Promene obuhvaćene teorijom ciklusa šire su po tome što

predvidivo i na regularnoj osnovi sadrže ne samo povećanja makroekonomskih agregata nego – i to predvidivo i na regularnoj osnovi – i njihova periodična smanjivanja. Ciklička kolebanja na nivou privrede kao celine odavno su i uveliko analitički izučena i modelski formalizovana (v. npr. Allen 1963, i to na ss. 209-37 za obradu klasičnih modela ciklusa Samuelsona i Hicksa, a potom ss. 240-79 za prezentaciju modela iz kasnijih generacija). U modele se kao noseće sastavnice uključuju reprezentativne makroekonomske promenljive, potom se na osnovu apriornih razmatranja postuliraju njihove međusobne veze i standardne povratne sprege, sve na liniji oblikovanja analitičkih struktura koje u svom redovnom funkcionisanju produkuju cikluse sa mogućim elementima rasta u razdobljima od po nekoliko cikličkih perioda.

Pravi dinamički karakter ovih modelskih tvorevina dobija se ugrađivanjem vremenskih docnji ili pomaka: reprezentativna promenljiva iz nekog perioda ili vremenske tačke t modelira se tako da zavisi od nekih drugih promenljivih iz nekih ranijih perioda $t-p$, $t-r$, $t-s...$, dolazi se do složenih dinamičkih konstelacija čija kompleksnost ponajviše zavisi od broja, dužine i lociranja na pojedine promenljive samih vremenskih pomaka ugrađenih u model. Kako to često biva, u razvoju ove discipline prvo su konstruisane jednostavnije modelske varijante, mahom svodive na diferencne jednačine koje po pravilu nisu išle dalje od drugog reda. I opet, u postupnosti tog razvoja od elementarnih ka složenijim varijantama, prvo su izgrađeni tipovi modela sa diferencnim jednačinama koje imaju realne korene i koje, empirijski nimalo uverljivo, iz godine u godinu generišu naizmenično pozitivna i negativna odstupanja od nekog dugoročnog trenda. U daljem razvoju tih modela konstruisane su varijante sa diferencnim jednačinama koje imaju kompleksne korene, a čije prevodenje na poznati trigonometrijski izraz daje kao rezultat višeperiodske fluktuacije, daleko bliže empirijski izmerenim privrednim ciklusima.

Matematičko izvođenje rešenja ovih očito složenih jednačina za ovu priliku nije ni potrebno niti moguće ali to nije ni bila svrha ovog kratkog osvrta na izuzetno zahtevan analitički instrumentarijum

dinamičke ekonomije; poenta ovih sažetih razmatranja je u isticanju dinamičkih svojstava složenih sistemskih struktura u privredi i u orijentacionom ukazivanju na mehanizme putem kojih te strukture generišu važne, opredeljujuće *promene*, i to kako one koje se svode na dugoročne razvojne tendencije tako i one koje uzimaju oblik regularnih periodičkih fluktuacija koje se u datim okolnostima i uz ispunjenost precizno specifikovanih pretpostavki mogu predviđati a u određenim granicama i regulisati. Regulacija se, strogo teorijski uzev, odnosi na tri krupne značajke privrednih ciklusa: na njihovu učestalost ili frekvenciju, na amplitudu i njihove fazna pomake.

5. Normativne implikacije oscilatornih pomeranja i odnos prema ciklusima na finansijskom tržištu

Sistemski opredeljeni generatori krupnih ekonomskih promena nikada neće moći da budu ignorisani već i zbog ogromnog normativnog značaja tih promena; privredni rast je sam po sebi, takoreći aksiomatski, tip promena sa jakim i pozitivnim normativnim sadržajem, dok je kod privrednih ciklusa situacija kvalitativno različita. Iznudena kolebanja u dohotku, standardu i brojnim elementima koji se sadržinski utkivaju u korisnost potrošača nepoželjni su i nameću specifične vidove troškova, obarajući nivo na kome se zadovoljavaju potrebe stanovništva u posmatranim vremenskim intervalima. Neke iznuđene fluktuacije mogu na razne načine neposredno da budu činilac potrošačkog disutiliteta, ali je mnogo veća šteta koja u proizvodnim procesima proističe iz oscilacija u obimu proizvodnje. Pre svega, same promene kao takve izazivaju dodatne troškove, a proizvodne fluktuacije, pomerajući obim proizvodnje u zonu nedovoljno iskorišćenih ili prenapregnutih kapacitete generišu troškove u obliku povećanih prosečnih fiksnih troškova ili po osnovu zakona opadajućih prinosa u konstelacijama u kojima se ograničeni fiksni kapacitet nađe u poziciji preterano ograničenog, naglašeno oskudnog faktora proizvodnje.

Nije primereno a nije ni moguće u raspravi o sistemskim mehanizmima generisanja velikih promena zaobići tržišta kapitala kao ekonomska ustrojstva koja produkuju najkrupnije i potencijalno

najrazornije promene. Poznate su osnovne merne karakteristike ciklusa koji se javljaju na tržištima kapitala i daju im svoj duboki, neizbrisivi pečat. Najmarkantnija takva karakteristika jeste ogromna amplituda sa karakterističnim velikim destruktivnim potencijalom. Druga, manje destruktivna ali još uvek veoma štetna i makroekonomski remetilačka značajka jeste promenjiva i teško predvidiva frekvencija, što politiku stabilizacije, čak i u domenu u kome se od nje očekuju nešto povoljniji efekti, čini komplikovanom, hazardnom i često nedelotvornom. Ciklusi na tržištu kapitala nastaju i, osobito, dobijaju pogubne mahove u svom kumulativnom ubrzavanju zbog snažnih interakcija i višestrukih povratnih sprega u sferi finansijskih očekivanja. Spektakularno povećanje finansijskih varijabli, pre svega cena hartija od vrednosti ali i cena robe sa kojom se špekuliše, ne može a da brojne aktere ne uvuče u odgovarajuće transakcije – ogromni dobiti ostvaruju se iz meseca u mesec a pri vrhu ciklusa i iz dana u dan – no, upravo zbog omasovljenja i silnog povećavanja odgovarajućih agregata ti fantastični uzleti nisu, naravno, održivi. Te cikličke protuberance finansijskih kategorija okončavaju se krahovima koji su isto toliko spektakularni koliko i uzleti što im bezizuzetno prethode (Sornette 2003, pp. 3-25).

Zbog neminovnog i redovnog kraha kojim se, pucanjem notornih „mehura“, završavaju veliki uzleti na tržištu kapitala, u široj ali delom i akademskoj javnosti preovladao je utisak da su povećanja finansijskih veličina na tim tržištima prosto fiktivna. O fiktivnosti tih povećanja može se doista govoriti, ali samo u jednom nedovoljno poznatom i nedostatno uvaženom *uslovnom* smislu da okončanjem ciklusa sva ta prethodno ostvarena povećanja imovine bivaju poništena: ono što su jedni dobili kroz te transakcije koje se često kvalifikuju kao špekulativne drugi moraju da izgube, a često u ulozi gubitnika nastupaju akteri koji su u uzlaznoj fazi ciklusa ostvarili ogromne dobitke. Povećanja vrednosti instrumenata u tim transakcijama pre nego što dođe do kraha, međutim, ni u kom slučaju nije fiktivno. Prodavac datog finansijskog efekta doista ostvaruje veliku, smesta naplativu, u tvrdu gotovinu pretvorivu dobit koja se predvidivo javlja po osnovu ogromne razlike između prodajne cene i

cene po kojoj je taj isti efekat pre ne tako dugog vremena pribavio. Velike zarade koje se ostvaruju tokom uzlazne faze, pre nego što dođe do finansijskog kraha, niukoliko nisu fiktivne nego su naplative u novci koji time postaje raspoloživ za sve druge transakcije.

Problem sa zaradama koje nisu fiktivne ali to svakog trenutka mogu da postanu sastoji se u tome što se cene nepogrešivo povećavaju tako strelovitim tempom da je gotovo nemoguće odoleti iskušenju da se sa takvim transakcijama nastavi, da se zadrže papiri čija cena tako ubrzano raste i da se eventualno kupuju i neki novi. Statistički usmereni i kvantitativno nadareni ekonomisti modelski su utvrdili da u tom špekulativnom delovanju, čak i sve brojnijih i najzad doista mnogobrojnih, aktera postoje dokazivi i jasno ispoljeni elementi racionalnosti. U tom stohastičkom ambijentu očekivana dobit se računa kao *očekivana vrednost* u strogom probabilističkom smislu. U najjednostavnijoj verziji ona je jednaka umnošku ogromne dobiti po osnovu daljeg povećavanja cena finansijskih instrumenata i sve manje verovatnoće da će se rast tih cena nastaviti na način sličan onome iz prošlosti, s jedne strane, umanjenom za umnožak ogromnog gubitka i sve veće verovatnoće da će se on i realizovati, s druge strane. Sa razvijanjem finansijskog ciklusa prvi, pozitivni sabirak se smanjuje, dok se ovaj drugi, sa negativnim predzankom, nužno povećava. No, uprkos tim suprotstavljenim tendencijama, dovoljno dugo može da preovladava režim u kome je onaj prvi, pozitivan ali opadajući, sabirak još uvek po apsolutnoj vrednosti veći od ovog drugog, negativnog a rastućeg, pa je u konačnom rezultatu *očekivana dobit* od transakcije pozitivna i značajna.

Sa te sasvim relevantne tačke gledišta odluke o špekulativnom prometanju vrednosnih papira sasvim su racionalne. Problem je u nemogućnosti tačnog predviđanja finansijskog kraha. Zamamna draž ogromne dobiti tako je velika da je nemoguće odustati od poslova koji bi mogli da je donesu. A kad se finansijskom ciklusu sagleda kraj, krah je već u toku i za izbegavanje gubitka već je kasno. Sornette (2003; pp. 130-3) uključuje u ovu analizu još nekoliko momenata – posebno efekat krđenja (*band-wagon effect*) koji je prirodan i očekivan budući da se ovakve informacije munjevito šire i

da ekonomski akteri uvek uče jedan od drugoga – pa zaključuje da to špekulativno ponašanje sadrži elemente racionalnosti, ali je kvalifikuje kao ograničena racionalnost (*bounded rationality*, pp. 155-62).

6. Iskušenja i tereti prilagođavanja

U 2. odeljku (v. 7. pasus) uvedeno je prilagođavanje kao jedan od oblika u kome se događaju promene u privredi i moćan izvor pomeranja koja mogu da generišu snopove daljih promena. Prilagođavanje je neizbežno sve dok se u ambijentu u kome privredni subjekti ostvaruju svoju delatnost događaju promene koje nisu niti stvar njihovog izbora niti posledica njihovog delanja. Egzogeno promena u takvom ambijentu znači pojavu nesklada između pozicije koju je pre promene zauzeo posmatrani subjekt i okolnosti u kojima treba da ostvaruje svoju delatnost. Čak i ako se pođe od ekstremne pretpostavke da se u okolnostima koje su preovladavale pre promene optimalno prilagodio, sama promena u tim okolnostima, tj. u onome čemu se savršeno prilagodio, znači da ta optimalna prilagođenost više ne važi. Nemoguće je biti optimalno prilagođen dvama posve različitim skupovima okolnosti. Egzogeno izazvana promena okolnosti znači *pojavu neprilagođenosti* tamo gde je pre promene mogla da bude postignuta čak i potpuna prilagođenost.

U elementarnim udžbeničkim prikazima pojava ovakvog nesklada između subjekta i njegovog okruženja nije nikakav problem. U toj najjednostavnijoj teorijskoj formalizaciji prilagođavanje su trenutna i besplatna; ona su upravo stoga trenutna zato što su besplatna. No, u realnom privrednom životu, onom lociranim daleko van modelskih stilizacija, ona su daleko od toga da budu besplatna. U ekonomiji sve košta, pa i sama promena. Promene pre svega traže odluke, a odluke se, kao i sve drugo, odvijaju u vremenu, pa je vreme koje uzmu prva neizostavna komponenta troška prilagođavanja. Odluke, međutim, traže iznalaženje nekog optimuma ili bar prihvatljivog rešenja, a to sa svoje strane iziskuje prebiranje opcija, računanje, analizu, a možda čak i izvesno istraživanje. Tu je već druga sastavnica troškova prilagođavanja.

Međutim, pored troškova odlučivanja promene izazivaju i nameću i realne troškove resursa. Promena podrazumeva i obuhvata i menjanje obima i ritma nekih veličina u sistemu koji na kratak rok ima dati, fiksiran kapacitet. To znači da se u tim prilagođavanjima obim proizvodnje, ulaganja i druge promenljive u poslovnom sistemu putem tih varijacija čas približavaju granici punog i čak prenapregnutog kapaciteta a čas se od nje, ponekad i osetno, udaljavaju.

Kako je razmotreno na samom početku 6. odeljka, i jedno i drugo odstupanje nameće posebne, dodatne troškove. Za obime proizvodnje koji su na granici prenapregnutosti dopunski troškovi javljaju se po osnovu zakona opadajućih prinosa jer su elementi fiksnih utrošaka premalo dozirani u odnosu na ostale proizvodne utroške. Za obime koji su znatno ispod kapaciteta opet se javljaju efekti zakona opadajućih prinosa jer su ovoga puta varijabilni utrošci oskudno dozirani u odnosu na ostale, fiksne i polufiksne. Pored toga, javljaju se, bar u računovodstvenom smislu, preveliki fiksni troškovi koji opterećuju i cene dobara i ukupno poslovanje. Troškovi prilagođavanja veoma su bliski, u stvari analitički analogni troškovima transakcija u institucionalnoj ekonomiji. Eksternalije, javna i polujavna dobra i mnoge druge komplikacije lako bi se rešavale, a u načelu i ispadaju lako rešive, ako bi se poslovne veze tako lako i trenutno uspostavljale i sami poslovi bešumno i bez ikakvih otpora ili trvenja sklapali, kako se to postulira u uvodnim tekstiovima iz oblasti poslovne ekonomije. Ali, šta da se radi kad se uoči da i samo uglavljivanje poslova i sklapanje transakcija nameće troškove. Treba utrošiti vreme i napor da se pronađe partner, treba proučiti uslove u kojima bi pogodba bila sklopljena, valja što preciznije proračunati elemente koji bi u nju bili inkorporirani, treba pregovarati, formalizovati ugovor i posle nadgledati njegovo sprovođenje...Paralela između troškova prilagođavanja i troškova transakcija je iznenađujuća i otkriva mnogo toga što u zamršenim procesima prilagođavanja deluje neobjašnjivo.

Uz sve, prilagođavanja često traže ne samo dodatne tekuće troškove nego i nova ulaganja. Mnogi elementi zatečenih kapaciteta

mogu da postanu neupotrebljivi s obzirom na promenjene okolnosti zbog kojih se prilagođavanje i nametnulo kao potreba. Time se ukupan trošak prilagođavanja dalje povećava i nameće kao ozbiljna prepreka u preduzimanju čitavog niza mera koje prilagođavanje u svojim raznim varijantama zahteva i podrazumeva. Stoga se kao jedna opšta konstatacija može prihvatiti nalaz da kompletna i totalna prilagođavanja, principijelno uzev i strogo govoreći, zapravo i ne postoje; kakva god da je neka egzogena promena uslediće kao odgovor tek delimična, manje ili više izražana prilagođavanja. Kad se promeni ambijent, relevantni subjekt se prirodno nađe pred pitanjem da li se prilagođavati ili prihvatiti troškove i ostale posledice neprilagođenosti, a u slučaju pozitivnog odgovora na to pitanje otvaraju se nove dileme kako se prilagođavati – na kojim linijama i u kom stepenu na svakoj od njih. Uz izvesno sasvim benigno konceptijsko rastezanje, aktivnosti na planu prilagođavanja mogu se tretirati kao svojevrstne investicione aktivnosti, utoliko pre što traže resurse i obrasce ponašanja u kojima vidno oskudeva nerazvijeni svet i koji je upravo stoga u prilagođavanjima manje uspešan od sveta ekonomski naprednih zemalja.

Empirijski uvidi u oblike i stepen prilagođavanja otkrivaju mnoge zanimljive činjenice. Među burnim promenama koje karakterišu naše vreme, a detaljnija analiza pokazuje da je posredi fenomen dugog trajanja, jeste široko rasprostrta i sve intenzivnija globalizacija. Globalizacija je svetski proces koji je uslovljen moćnim autonomnim činiocima (ubran tehnički napredak, rastuća profitabilnost međunarodne trgovine i kapitalnih tokova, radikalno otvaranje jednog broja ranije autarkičnih zemalja za svetsku trgovinu...) a koji nije upravljiv niti postoje izgledi da to čak i u daljoj budućnosti postane (up. Bagvati 2008/2004/, ss. 49-52, 271-299). Proces je čak strukturno nekontrolabilan jer je uslovljen silama kojima niko ne upravlja; no, čak i da nema te objektivne i definitivne prepreke, svet ne raspolaže institucijama (svetska vlada i parlament, svetsko univerzalno prihvaćeno sudstvo, svetska vojna sila i policijski uređeni organi unutrašnjeg reda...) posredstvom kojih bi se upravljalo globalizacijom. Iako različite zemlje na globalizaciju vrše

nejednak uticaj, već i zbog toga što im je ekonomska moć izdiferencirana, izvesno je da globalizacijom niko ne upravlja i da su sve međunarodni subjekti (zemlje, multiconacionalne kompanije, međunarodne organizacije...) u poziciji da joj se shodno svojim interesima i mogućnostima u većoj ili manjoj meri prilagođavaju. U tom prilagođavanju one sigurno vrše nejednak uticaj na globalizaciju, ali je taj uticaj daleko od toga da bi mogao da se okarakterise kao upravljanje; noseće sastavnice globalizacije teku nezavisno od upravljačkih preferencija čak i najkrupnijih igrača u toj bezmerno komplikovanoj dinamičnoj igri. Siromašan, nerazvijeni svet objektivno ima veliki interes da se što bolje prilagodi, ali su mu mogućnosti skromne i trajno je slabije prilagođen od razvijenog sveta. Shodno tim razlikama u mogućnostima i meri prilagođavanja oblikuje se i njena međunarodno izdiferencirana percepcija. Ona je najpotpunije prihvaćena u razvijenom svetu, dok se među zemljama tzv. trećeg sveta najviše daju zapaziti povike, i to češće gromke nego diskretne, na ovaj proces koji ionako ide svojim tokom jer nije ni upravljiv ni kontrolabilan. Step en propagande protiv „nepravdi“ globalizacije mogao bi da bude dosta tačna aproksimativna mera (*proxy*) stepena razvijenosti zemalja u savremenom svetu (up. Bagvati 2008/2004/, ss. 272-9).

7. Nedostaci u prilagođavanju kao uzročnik disfunkcionalne državne intervencije

Ekonomisti su mnogo truda uložili u istraživanje raznoraznih manjkavosti tržišta i posledica njegovih brojnih, što istinskih što nabeđenih nedostataka. Mnogo više vremena trebalo im je da uvide da svaki aranžman koji je ljudska i društvena kreacija mora da ima neke nedostatke i da shvate da vlada, država i svi prateći, sa vlašću povezani mehanizmi vantržišnog uplitanja u tržišne tokove nisu u tom pogledu nikakav izuzetak. Dugo je apstraktno i puko identifikovnje tržišnih defekata na čistom teorijskom nivou automatski uzimano kao osnova i razlog za potiskivanje ili čak eliminisanje tržišnih segmenata na kojima su „otkrivene slabosti“ i jednako automatsko uključivanje na tim segmentima vantržišnih

mehanizama. Nije se postavljalo pitanje kvaliteta samih tih vantržišnih aranžmana i proveravanja sasvim razložne hipoteze nisu li oni još manje efikasni od tržišnih mehanizama sa svim njihovim „ustanovljenim greškama“.

Najzad je ipak preovladala svest da se u institucionalnoj kombinatorici ne postavlja problem izbora između „defektnih“ tržišnih ustrojstava i „manjkavosti lišenih“ vantržišnih aranžmana, nego je to uvek izbor između naglašeno nesavršenih i defektima – svakako različitim – opterećenih alternativa, izbor koji traži temeljnu analizu i čiji je ishod daleko od toga da bude unapred očigledan i lišen bilo kakve sumnje. Mnogo puta je i na mnogo mesta (uključujući i Mishana, 1982, s. 215) reprodukovana vrlo ilustrativna priča o Neronu koji je imao da bira između dva svirača laute i koji se, čuvši samo prvog, smesta opredelio za onog drugog. Dosad je akumulirano mnogo iskustvenih svedočanstava o teškim promašajima u mnogim državnim politikama i o ogromnim štetama koji su iz njih proisticali, uključujući i opšti slom globalnog društveno-ekonomskog sistema u zajednicama u kojima je država uzela apsolutnu vlast i nametnula se kao arbitar svih važnijih društvenih odnosa.

Vraćajući se prilagođavanju kao jednoj od ključnih kategorija ekonomskih *promena*, treba najpre konstatovati da je najdelotvornija varijanta ovog variranja pojedinih agregata ona koja se striktno temelji na mikroekonomskom prilagođavanju, tj. na načelu da svaki privredni akter treba da proceni da li će se i kako prilagoditi, da to u krajnjem izvede i isfinansira sopstvenim sredstvima i da posledice tek delimičnog ili sasvim izostalog prilagođavanja snosi sam, ne nadajući se nikakvoj pomoći sa strane. Taj ideal je daleko od toga da bude postignut u stvarnom životu. Veliki broj aktera ne uspeva da se prilagodi jer za to specifično ulaganje ne raspolaže potrebnim sredstvima, nije u posedu neophodnih informacija ili, što je čest slučaj, nema dovoljno znanja da, prvo, prepozna potrebu za prilagođavanjem, a potom ne raspolaže ni ekspertizom neophodnom da bi se ono izvelo na ekonomski zasnovan i racionalan način. To su razlozi zbog kojih u sistemu može da raste, a i redovno se povećava,

broj delimično prilagođenih, uključujući i nemali broj *nedovoljno prilagođenih*, pa čak i zabrinjavajući broj *nimalo prilagođenih*. To je linija na kojoj se jedan makroekonomski problem, na način koji se mora okvalifikovati kao izrazito nepovoljan i čak *nesrećan*, pretvara u društveni politički problem.

Složeni i teško predvidivi procesi prilagođavanja menjaju ekonomsku poziciju pojedinaca, domaćinstava, privrednih organizacija i svih ostalih društvenih aktera. Neki se prilagođavaju lakše i uz manje troškove, dok drugima ono veoma teško pada, Kako podseća Mishan (1982, pp. 223), u meri u kojoj prilagođavanje za sobom povlači realokaciju radne snage, javljaju se i novčani troškovi preseljavanja i obezbeđivanja stambenih uslova na novom mestu, ali i psihološki, u monetarnom izrazu neispoljeni troškovi privikavanja na novo radno mesto i novu životnu sredinu. Postoje i troškovi koji su u isti mah i monetarno ispoljeni ali i psihološki uslovljeni kao što su troškovi prekvalifikacije: retko se dešava da se promeni radno mesto a da to za sobom ne povuče potrebu učenja, savladavanja novih praktičnih veština i napor da se novonaučeno uskladi sa onim što su odranije raspoloživa znanja i što svaki čovek, hteo ne hteo, nosi sa sobom.

Mishan čini i korak dalje te, uprkos tome što ekonomisti ne prihvataju samerljivost i sumabilnost individualnih utiliteta, daje izvesne elemente za donošenje suda o tome kakav ukupni rezultat prilagođavanje donosi na nivou sistema kao celine (dalje na s. 223). On na jednoj strani u računicu uključuje gorepomenute troškove prilagođavanja – što novčane, što nenovčane, što merljive što nemerljive – a na drugoj, pored nesumnjivih finansijskih efekata za privredne subjekte koji su se delom ili „posve“ prilagodili, u računicu uključuje i dodatni utilitet – porast stepena zadovoljenja potreba – za potrošače koji dolaze u položaj da zahvaljujući prilagođavanjima imaju na raspolaganju širi izbor i povoljniju strukturu dobara.

Neprilagođeni su zbog same te činjenice u manjem ili većem stepenu ekonomski ugroženi, njihovi dohoci se relativno a često i apsolutno smanjuju, a budući da su brojni i da svi zajedno

predstavljaju masu koja je jarko vidljiva i na opštedruštvenom nivou, prirodno i predvidivo javljaju se pritisci da im se položaj olakša i finansijski pomogne. „Društvo“ ne može dozvoliti da tako veliki broj njegovih članova trpi istrajna i upadljiva pogoršanja ekonomskog položaja i situacija sazreva za ekonomskopolitičke, etastički zasnovane intervencije posredstvom kojih bi se položaj ugroženih poboljšavao vantržišnim putevima i sredstvima. Bitna je u tom sklopu činjenica da se ta pomoć ne svodi na iznalaženje puteva i obezbeđivanje sredstava za stvaranje novog, dodatnog dohotka onih koji su se našli u ulozi ugroženih. Naprotiv, reč je o potrebi da im se naknadi gubitak dohotka koji su pretrpeli zbog svog nepotpunog ili izostalog prilagođavanja. Dakako, budući da država ne stvara dohodak, ona ekonomski položaj ugroženih može da popravi samo tako što će dohodak uzeti od onih koji su u njegovom stvaranju bili uspešniji, pored ostalog i tako što su bili fleksibilniji i mobilniji u svom prilagođavanju, i realocirati ga prema onima koji su se u datoj situaciji našli u nepovoljnom položaju. To je početak državnog udara na tržište sa krupnim, dugoročnim, teško predvidivim ali zasigurno pogubnim posledicama.

Prva takva posledica jeste alokacioni nered: resursi prestaju da budu nagrađivani, tj. u raspodeli tretirani shodno svojoj produktivnosti, nego se valorizacija ovih resursa počinje vršiti shodno finansijskoj ugroženosti ali i političkoj uticajnosti redistribuciono privilegovanih. Ovo, kao i bilo kakvo drugo, odstupanje od ekonomski zasnovanog vrednovanja resursa ima za posledicu deformisanje alokacije i opšti pad efikasnosti privređivanja. *Druga* posledica ovog državnog upada u tržišne procese jeste očigledna demotivacija ekonomskih aktera, i to na oba kraja ovog redistribucionog procesa. Oni od kojih se uzima da bi se namirili ovi drugi prirodno su destimulisani ako nisu u prilici da prisvoje ono što su kroz tržišne interakcije legitimno stekli. Oni u čiju se korist dohodak na ovakav način preraspodeljuje destimulisani su u radnim i preduzetničkim naporima u meri u kojoj deo svojih potreba zadovoljavaju državno doznačenim dohotkom stečenim bez odgovarajućeg napora i doprinosa. Oni uz to razvijaju jedan posebno

štetan vid destruktivnog preduzetništva koji se sastoji u tome da počinju da ulažu napore i razvijaju veštine uvećavanja dohotka kao uslova normalnog opstanka ne tako što će ga sami stvarati nego tako što će ga posredovanjem države prisvojiti od drugih, od aktera koji su prilagodljiviji i efikasniji od njih samih. Malo je socijalnih promena koje su toliko štetne i dugoročno pogibeljne kao što je razijanje navika da se vlastiti dohodak uvećava ne stvaralačkim angažovanjem u razvijanju sopstvene proizvodne osnove nego redistribucionim pregnućima upravljenim na prisvajanje gotovog dohotka koji je već stvorio neko drugi. I, najzad, *treće*, ove aktivnosti i ponašanja u vezi sa preraspodelom i povodom nje destimulišu i samo prilagođavanje: kad se zapazi i stvori odgovarajuće uverenje da će država pomagati one koji nisu uspeli ili se čak nisu ni opredelili da se prilagode, mnogi subjekti gube interes i ostaju bez osećaja potrebe za prilagođavanjem. To je jedna varijanta u ekonomiji inače dobro poznatog i često isticanog *moralnog hazarda*: znajući da država vodi politiku podupiranja neprilagođenih, a svesni da ona nikad neće moći da razlikuje one koji nisu mogli od onih koji su, takoreći špekulativno, prosto propustili ili odbili da se prilagode, oni će odustati od akcija koje bi na liniji prilagođavanja iziskivale i napore, i ekspertizu i ulaganje finansijskih sredstava. To je pojava analogna onoj koja je odavno primećena u osiguranju, gde je moralni hazard prvobitno i otkriven i definisan: osigurano lice prestaje da se angažuje u poslovima oko sprečavanja požara i manje pažnje posvećuje praćenju relevantnih rizika, mnogo manje u odnosu na status bez osiguranja, jer zna da će u slučaju štete moći da naplati premiju.

Kad se država uplete u tržišne mehanizme i procese, ona ih redovno poremeti. Narušena ravnoteža na jednoj tački u ekonomskom sistemu reperkutuje se kao poremećaj na većem broju drugih tačaka. Taj širi krug poremećaja inspiriše i čak zaziva državne intervencije da bi se i povodom njih i u vezi sa njima narušeni odnosi „uravnotežili i korigovali“ – jedna etatiistička intervencija rađa niz drugih, a ove se sa svoje strane multiplikuju kroz nove krugove intervencija. Tako se dolazi do jednog u matematičkom smislu

progresivnog, teško zaustavljivog procesa kumulativnih *promena* koje su ovoga puta etatistički izazvane i očigledno kontraindikovane. Državna intervencija postaje sama sebi uzrok, a u daljem odvijanju tog kumulativnog procesa njena i svrha i smisao. Ukupni rezultat je odstupanje, i to na širokom planu, od tržišno opredeljene alokacije resursa u kojoj je, bar u principu, svaka čestica svakog resursa angažovana tamo gde daje najveće ekonomske efekte. Država velikim delom poništava one zdrave impulse ekonomske efikasnosti koje zakonito produkuje tržište, a pravi teatar apsurdna nastupa onda kada se tržište proglasi za neefikasno upravo tamo gde ga je država svojom nasilnom intervencijom poremetila i kada se zbog tih „tržišnih defekata“ pristupa novim, još širim krugovima daljih etatističkih intervencija.

Implikacije nedovoljnih ili izostalih tržišnih prilagođavanja analizirao je sa svojom dobro poznatom dubinom i analitičnošću i Hajek (2002/1967/, ss. 164-6, a potom 170-1). Hajek je, međutim, svoju analizu suzio na odnose između politike pune zaposlenosti, inflacije i rastućeg ili prosto disfunkcionalnog uplitanja države u spontane procese koji bi pod dovoljno širokim skupom pretpostavki probleme (ne)zaposlenosti daleko efikasnije, a posebno na dugoročno održivoj osnovi, rešili nego što to svojim *ad hoc* upadima može da postigne država. Suženje analize omogućilo je veću preciznost i dosledniju rigoroznost uz mimoilaženje jednog šireg kruga nepovoljnih posledica koje antitržišnu intervenciju redovno prate.

Hajek polazi od toga da državno inaugurisana *politika pune zaposlenosti* ide za tim da „...pruži zaposlenje ljudima tamo gde se oni nalaze, dok je stvarni problem ostvariti takvu preraspodelu radne snage koja bi omogućila kontinuitet pune zaposlenosti bez mogućih veštačkih podsticaja“. Još efektniji način formulisanja stava o alokacionim deformacijama tržištu suprotstavljene državne intervencije bio bi da država nastoji da osigura i eventualno donekle umnoži radna mesta tamo gde je radna snaga sticajem minulih okolnosti već zatečena umesto da se kroz procese prilagođavanja ona premesti tamo gde je doista potrebna, tj. tamo gde će njena prikladno

definisana produktivnost biti najveća. Hajek dalje rezonuje da država politiku pune zaposlenosti vodi dopingovanjem privrede putem neodmerene monetarne ekspanzije, a rezultujuća inflacija sa ogromnim mnoštvom štetnih uticaja i pogubnih posledica vodi privredu u nove krugove pakla.

To je zaista efekatan način dokazivanja štetnosti jednostrano i tržišno kontraindikovane politike pune zaposlenosti, ali se ne sme gubiti iz vida da je to tek jedan od većeg broja, iako dalekosežan i veoma važan, načina na koje država, idući za tim da svojim intervencijama „koriguje“ tržište, tj. ispravi presude samog života, na drugim mestima u sistemu *i u dužoj perspektivi*, pravi štete koje obimom i težinom znatno premašuju kratkoročne koristi kakve tim intervencijama uspeva da ostvari. I to više za političare i činovnike koji su im logistička podrška nego za privrednike i zaposlene čijoj su tobožnjoj podršci ove intervencije i namenjene. Ne sme se smetnuti s uma da vremenski horizont u svim ovim razmatranjima igra vrlo veliku ulogu. U opisanom državnom delovanju nije od značaja samo činjenica da jedan skup privrednih aktera državnim intervencijama zasnovanim na institucionalizovanoj prinudi biva favorizovan na račun drugih, podsecajući na taj način odsudno važnu motivacionu osnovu privrede, nego je još daleko nepovoljnija okolnost da se zarad kratkoročnih i bezmalo efemernih neposrednih dobitaka žrtvuju daleko obimniji i vredniji potencijalni dugoročni rezultati. Dobro je, naime, poznato da su političari motivisani ostvarivanjem, a posebno prikazivanjem, učinaka realizovanim u sasvim ograničenom horizontu, onom koji je opredeljen izbornim ciklusom, a da ih dugoročni učinci daleko manje zanimaju jer će biti pri ruci nekoj budućoj, neizbežno promenjenoj vladajućoj garnituri.

8. Vlast, država i javne politike kao generatori promena

Vlast, država i brojne široko rasprostrte javne politike nezaobilazni su sastavni delovi svake društvene organizacije. Razlozi za nezaobilaznost države i njenih politika, od uvek široko razuđene ekonomske politike pa (mnogo!) dalje toliko su očigledni i toliko brojni da ih nije moguće, a na sreću nije ni potrebno, detaljno

nabrajati. Dovoljno je pomenuti one najočividnije i najkrupnije pa da se zaključak o potrebi države definitivno potvrdi. U mnoštvu razloga koji državu čine neophodnom dovoljno je uočiti samo neke pa da zaključak o neizbežnosti države pouzdano usledi, čak i da se svi ostali, takođe jaki razlozi, prosto ignorišu. Najefektniji među tim razlozima vezuju se za okolnost da bez države, uprokos postojanju nekih bizarnih istorijskih izuzetaka, ne može biti ni samog tržišta, jer nasušno potrebni pravni poredak, bez koga ni tržište ne može niti da nastane niti na pravi način da funkcioniše, nema ko da izgradi, razvija i održava osim države. Zaštita vlasništva i ugovora tvori onaj deo nasušno potrebnog pravnog poretka koji se sasvim neposredno ispostavlja kao nezaobilazni preduslov za funkcionisanje tržišta.

Tu je zatim mnoštvo ekonomskih ali i drugih politika bez kojih je život, uključujući i onaj privredni, nezamisliv, a koje može da koncipira, formuliše i realizuje jedino država. Radi ilustracije neka bude samo pomenuta politika obezbeđivanja zdravstvene i svake druge pouzdanosti hrane i lekova. Jedno ekstremno antietatističko stanovište moglo bi da bude da država tu nema šta da se meša, neka svaki građanin prikupi dovoljno znanja iz oblasti medicine, farmakologije, prehrambene tehnologije..., te neka sam pazi šta će kupovati i izbegne ono što bi moglo da mu naruši zdravlje. Lako je zamisliti koliko bi taj sistem bio necelishodan: tolika znanja ne može da akumulira nijedan pojedinac, a skromna mera u kojoj bi uspevali da se o tom moru činjenica obaveste podrazumevala bi strahovito multiplikovanje napora i troškova. Umesto da se na jednom mestu i o jednom trošku prikupe potrebna znanja i izgradi odgovarajuća regulativa, te da se jednom organizovanom akcijom problem istovremeno reši za milione stanovnika, trošak učenja i informisanja morao bi da se milionski multiplikovano podnese na onoliko mesta koliko iznose broj stanovnika! Jedan ogroman fiksni trošak koji bi se individualno nametao svakom članu društva, država rešava u jednom mahu i u istom potezu za sve stanovnike. Pored pravnog poretka i javnih politika, neka kao razlog za poslovičnu nezaobilaznost države budu pomenuta i javna dobra; svojstvo javnosti koje karakteriše i javna dobra i javne politike – nemogućnost isključenja potencijalnih

novih korisnika i nekonkurentnost u upotrebi i javnih dobara i efekata javnih politika – ima za posledicu da se funkcije zbog kojih postoje i javna dobra i javne politike ne mogu efikasno ili ne mogu uopšte osigurati bilo kakvim decentralizovanim mehanizmima, pa tako ni posredstvom tržišta.

Budući da je tema ove rasprave *promena*, a budući da je država organizacija bez koje ne može razvijati se niti opstati nijedno društvo, prirodno se nameće potreba da se razmotri *država kao inicijator i kreator društvenih promena*. Osnovni i prastari problem sa državom jeste, *prvo*, njena neizbežnost, a *potom* činjenica da ona operiše na principu institucionalizovane prinude. *Prinuda* je ključna reč u razmatranjima o državi. U najkraćem, razlog strukturne zastupljenosti prinude u organizaciji države je u jednako važnoj činjenici društvenog života koja bi mogla da se terminološki odredi kao *uslovne preferencije*. Primer je najpogodniji za razjašnjenje ove činjenice. Kao građani-glasači i kao subjekti političkih procesa uvek ćemo glasati za vlast koja razvija, kompletira i sprovodi saobraćajne propise jer se zna da oni spasavaju živote. Međutim, kad sami budemo uhvaćeni u saobraćajnom prekršaju, na sve načine pokušavamo da izbegnemo kaznu. Interesi koji imamo kao pojedinci bitno se razlikuje od interesa koje kao građani imamo u javnim poslovima. Prinuda u primeni propisa na individualnom nivou pokazuje se kao neizbežna. Drugi primer da se izvesti iz poznate činjenice da bi u društvu koje bi funkcionisalo bez prinude veoma atraktivne postale brojne i široke kategorije prestupa; u modelima slepog putnika u teoriji igara (Stojanović 2005, ss. 117-128) pokazano je da strategija priklanjanja vlastitom interesu postaje u svim varijantama utilitetno superiorna uprkos tome što je pogubna po druge (po „drugog subjekta“), te da zbog te specifičnosti individualnih preferencija ceo sistem, tj. cela posmatrana zajednica, krajnju ravnotežu nalazi na konstelacijama odluka i odgovarajućih stanja koje su za sve njene članove inferiorne u odnosu na neka druga objektivno dostupna stanja. I opet, prinuda se pokazuje kao nužan i nipošto beznačajan sastavni deo racionalne društvene

organizacije. Kako je čak i u naslovu jedne od svojih knjiga izričito naglasio Buchanan (2002/1975/), sloboda ima svoje granice.

Kao aparat prinude, država se dakle javlja kao neophodan i u mnogo čemu opredeljujući deo dekora na društvenoj pozornici. Ona je i veliki inicijator i sprovodilac promena. Problem sa državom je u tome što, kad je već tu zbog i radi presudno značajnih funkcija koje bez nje ne mogu ni da se zamisle, ona i sama dolazi u teška iskušenja da iskorači daleko izvan okvira poslova koji joj pripadaju i da proizvede *promene* koje su za vladajući direktorijum veoma korisne i atraktivne, ali se na opštedruštvenom nivou pokazuju kao štetne pa i pogubne. Velike katastrofe na nivou društveno-ekonomskih sistema, koje su minulom stoleću utisnule svoj neizbrisivi pečat i opredelile ga kao izuzetnu i umnogome tragičnu epohu u istoriji čovečanstva, proizvod su malignog narastanja države, ogromne akumulacije moći u njenim institucijama i neviđeno izopačene, upravo tragične zloupotrebe te moći (Hayek 1990/1988/, *passim*; Bžežinski 2001, *passim*; Tasić 2016, ss. 83-9).

U prethodnom odeljku naznačeni su veliki hazardi koji se u društvu javljaju zbog kontraindikovanih i kontraproaktivnih aktivnosti države, posebno zbog njenog upuštanja u rešavanje izvesnih krupnih opštedruštvenih problema, a zbog motivacione strukture koja nije sa tim problemima u potrebnoj saglasnosti. U slučaju znatnijih egzogeno izazvanih sistemskih promena javljaju se kao posledica mnogovrsna i na razne načine i u različitom stepenu realizovana prilagođavanja. Izdiferenciranost u prilagođavanjima produkuje razlike u ekonomskom položaju subjektata, a iz njih proističu društveni pritisci za angažovanje države na podršci onih koji su u tom složenom poslu, a i inače manje uspešni. Položaj tih manje uspešnih država popravlja tako što dohodak preraspodeljuje uzimajući ga od onih uspešnijih. Čak i kad bi imalo smisla pitanje odgovornosti za slabije rezultate u prilagođavanju – ko je u zaostatku zbog „objektivnih“ razloga a ko se našao na začelju liste poslovnih uspeha zato što je manje radio, nedovoljno učio, propustio dragocene preduzetničke šanse ili nedovoljno ulagao u svoj ukupni razvoj – država nikada i nikako ne može odgovoriti na to pitanje jer joj

odgovarajuće informacije nisu niti mogu da budu dostupne. Takvi veliki državni poduhvati, upravljani na pomaganje manje uspešnih i na smanjivanje ekonomskih razlika, svode se stoga na kažnjavanje onih uspešnijih, a kod manje uspešnih na stvaranje sklonosti ka redistribucionom preduzetništvu, tj. ka aktiviranju sposobnosti i razvijanju veština prisvajanja već stvorenog tuđeg dohotka umesto kreativnog uvećavanja svog sopstvenog. Umesto da se stvara nov dohodak, napor se, dakle, usmeravaju ka prisvajanju postojećeg, proizvedenog tuđim radom, znanjem, ulaganjem i preduzetništvom.

9. Privredni rast kao činilac pomeranja u raspodeli i posledice „remedijalnih“ akcija

Postoji uverenje da u ekonomskom razvoju, tom fundamentalnom i najvažnijem vidu privrednih *promena*, postoji duboki sukob između tempa rasta, koji u krajnjem meri ritam napretka celokupne zajednice, i težnje ka jednakosti ili bar smanjivanju krupnijih nejednakosti, budući da, kako se često tvrdi, ubrzavanje rasta generiše rastuće nejednakosti. Broj onih koji zaostaju ili makar onih koji su osujećeni i nezadovoljni svojim napretkom – nezadovoljni stoga što im se položaj pogoršava u relativnom smislu čak i ako se i kad se poboljšava u apsolutnom izrazu – uvek je veći od broja onih koji su uspešni i zadovoljni svojim učinkom. Pritisak u smislu preraspodele i tim putem sužavanja nejednakosti veoma je snažan jer je i broj glasova velik tamo gde je velik broj nezadovoljnika.

Iz tog pritiska proističu i odgovarajuće politike, posebno one koje se tiču oporezivanja i raznih socijalnih davanja, redistribucija se nameće kao jedna od ključnih, istinski opredeljujućih promena u savremenim društvima, a njeni destimulativni efekti snažno deluju kao trajan činilac ograničavanja tempa rasta. Širi socijalni sistem guši i potiskuje zdrave razvojne impulse koje na jasan i predvidiv način produkuje ekonomski sistem. Za dugoročni kontekst još uvek nije definitivno utvrđeno da li između (tempa) rasta i jednakosti u raspodeli postoji sukob, a najnovija istraživanja našeg renomiranog zemljaka B. Milanovića (2016, pp. 155-211) sugerišu postojanje dugoročnih ciklusa, sa mogućim trajanjem i do pola veka, unutar

kojih sa ubrzavanjem rasta najpre dolazi do porasta nejednakosti, da bi u drugoj fazi tog dugog ciklusa, kad nastupi smirivanje rasta, došlo do ublažavanja nejednakosti. Izgledi su da će ova hipoteza biti potvrđena, a u to slučaju ova teorija mogla bi da se ispostavi kao moćna generalizacija poznate Kuznetsove teorije o ponašanju nejednakosti tokom dugih ciklusa u procesu ekonomskog rasta.

Bilo kako bilo, sigurno je da sukob između rasta i jednakosti, ako već i nije trajna karakteristika svetske privrede pa tako i nacionalnih privreda u njenom sastavu, iskrsava u pojedinim vremenskim intervalima ograničenog trajanja. To je dovoljno da se on okarakteriše kao ozbiljna smetnja u privrednom razvoju budući da sa stanovišta sekularnog unapređivanja standarda i blagostana naroda i država nemaju svi razvojni intervali jednak značaj. To onda znači da se političko uplitanje u razvojne procese nameće kao krupno razvojno ograničenje budući da ide linijom broja glasova i elektoralne podrške a ne linijom lociranja ekonomskog sistema na trajektorije optimalnog, sa stanovišta celine najboljeg rasta, kako god da se ta celina društva i kriteriji za odmeravanje blagostanja koncipiraju i definišu. Politika je veliki teret za privredu; ona ne samo da sve radikalnije preraspodeljuje rezultate privređivanja nego eksplozivno rastućom regulacijom realocira i nadležnosti odlučivanja. Time ona ograničava prostor – da se ne kaže sputava – za delovanje najkreativnijih i potencijalno najproduktivnijih privrednih subjekata. To ona čini sa očiglednim i lako predvidivim pogubnim posledicama po privredni razvoj.

To kontaminiranje privrede političkim uticajima i pritiscima navelo je neke merodavne autore (Prokopijević 2015) na radikalnu dijagnozu prema kojoj se savremeni kapitalizam toliko udaljio od svojih izvornih liberalnih ideala da je dalekosežno izmenio i sam svoj karakter: prema toj dijagnozi ono što je do u doglednu prošlost postojalo kao (u osnovi) liberalni kapitalizam toliko se zbog etatističkog nasilja nad privredom izmenilo da zaslužuje i zahteva i *nedvosmisleno drukčiji naziv*; kao prikladan i deskriptivno podesan termin ustanovljen je, nimalo iznenađujuće, *državni kapitalizam*.

Kao poseban vid nasilja države nad privredom napred je pomenuta glomazna i eksplozivno rastuća regulacija koja drastično modifikuje, redistribuira i sužava nadležnosti odlučivanja sužavajući manevarski prostor za kreiranje razvojnih strategija i donošenje poslovnih odluka. Tasić (2016a, posebno ss. 1-5) efektno dokazuje da o tobožnjoj deregulaciji kao uzročniku krize iz 2008. godine ne može biti reči prosto zato što je nije ni bilo. Naprotiv, **regulacija** beleži ogromne skokove i ostvaruje neviđene promene. Između ostalog ističe da je samo američka federalna regulacija data na 175.000 stranica, te da je to u odnosu na 1975. godinu porast od čitavih 100.000 stranica. Odgovarajuća legislativa Evropske Unije već je dostigla 180.000 stranica i još uvek neobuzdano raste. Maligni rast regulacije ispoljava se i kroz broj zaposlenih koji deluju u regulatornim agencijama. U V. Britaniji je 1980. jedan regulator dolazio na 11.000 zaposlenih u finansijskom sektoru da bi do 2011. taj broj opao na svega 300! (Tasić 2016a, s. 2). Kako drukčije nego kao *kancerozan* okarakterisati taj zapanjujući rast broja lica angažovanih u regulatornim ustanovama u odnosu na ukupan broj zaposlenih u finansijskom sektoru?

Regulativa raste ne samo svojim opsegom nego i svojom neverovatnom kompleksnošću, i to do stepena da i sami njeni tvorcima imaju ozbiljne teškoće sa njenim razumevanjem i tumačenjem. Tako Tasić (2012, s. 147) citira predsednika Federalnih rezervi u SAD Bernankeu koji je na pitanje mogu li se doista sagledati efekti postkrizne (2008) regulacije iskreno rekao da sumnja da je „...iko to pokušao da sagleda, /jer/ to je previše komplikovano“. Jednako je indikativna Browningova (2008, p. 92) konstatacija da je sistem socijalnog staranja u SAD toliko (is)komplikovan da ga niko ne može pouzdano razumeti i nedvosmisleno protumačiti, uključujući i pisce propisa koji ga regulišu. Tasić (2012, s. 148) zapaža da je regulacija obimom toliko porasla a tempom širenja toliko se ubrzala da male firme prosto nemaju kapacitet za njeno registrovanje da bi propisima mogle da se prilagode, a još manje kapacitet za praćenje njene strelovite ekspanzije. Tako je preobimna regulacija otežala ako ne i omela stvaranje i rast novih, malih firmi i time u privredu posve

neočekivano ugradila jednu strukturnu deformaciju: privreda u kojoj se male firme ne rađaju i šire nekim „prirodnim“ tempom, onim koji bi preovladao u odsustvu tako hipertrofirane regulacije, očigledno je strukturno stešnjena i *ceteris paribus* mora sporije da se razvija i teže da funkcioniše nego što bi to u odsustvu tog teško podnošljivog regulatornog pritiska bio slučaj. Mora se naglasiti i to da je regulacija uhvatila svojevrsnu inerciju i gotovo neobjašnjivom brzinom se povećava čak i nezavisno od proklamovanih institucionalnih i ekonomskopolitičkih opredeljenja na samom vrhu državne vlasti. Tako je u SAD u vreme R. Regana i V. Britaniji u vreme M. Tačer regulacija i dalje izvanrednom brzinom rasla uprkos opredeljenjima politike koju su te dve osobe personifikovale i uprkos opštoj povici na tobožnju deregulaciju i, kako se olako tvrdilo, njene poražavajuće učinke.

10. Država kao inicijator promena i arbitar u društvenim odnosima

Zbog razlika u sposobnosti za prilagođavanje i spremnosti na odgovarajuće napore, troškove, fiksna ulaganja i zbog mnoštva drugih činilaca, pojedinci, domaćinstva, privredne organizacije i sve druge kategorije aktera nužno se diferenciraju u svom ekonomskom položaju i u svim drugim dimenzijama delovanja i razvitka. Diferencijacija i nejednakost a ne poravnavanje i ujednačavanje mogu se bez mnogo rizika okvalifikovati kao neotklonjivi atributi svih segmenata stvarnosti i, ako je dozvoljena skromna doza patetike, kao svojevrsan zakon prirode. Pojedinci i njihove različito oformljene organizacije i grupe mnogo su više osetljivi na relativne razlike u dohotku i ostalim dezideratima nego na neke, makar i oskudne i nezadovoljavajuće, apsolutne nivoe ovih ključnih indikatora. Oni manje uspešni ili manje srećni (ne u smislu *beatus* nego u smislu *fortunatus* i eventualno *fortuitus*) produkuju pritiske na državu da svojom intervencijom poravna razlike i ukloni zaostajanja. A stoga i potom intervencija neizostavno sledi.

Veliki problem u vezi sa ovakvim uplitanjem države i krupnim a ponajčešće destruktivnim socijalnim *promenama* koje iz tih

intervencija slede jeste postojanje stvarno ugroženih pojedinaca (invalidi, bolesni, veoma stari...) kojima država zaista i treba i mora da pomogne, i to čak i u meri koja ide do neposrednog staranja o njihovom životu i društvenom položaju. To je sa dobrim razlozima postao očigledan i nesumnjiv civilizacijski imperativ. No, to je pukotina kroz koju se u socijalnu strukturu ubacuje hipertrofirana, preko svake mere dimenzionirana državna intervencija u sferi (pre)raspodele dohotka i bogatstva. Kad se država tu umeša da bi pomogla i na čoveka dostojnom nivou održala one istinski ugrožene, gubi se mera za ovakvo direktno uplitanje i ono što treba da bude mestimična, sporadična i u svim varijantama marginalna intervencija pretvara se u dominantnu praksu koja menja karakter samog društveno-ekonomskog sistema. Kako je ustanovio već citirani Prokopijević (2015), društvo se radikalno i kvalitativno menja, prelazeći iz jednog sistema u drugi, bitno različit. Reč je o prelasku iz liberalnog kapitalizma u državni kapitalizam.

Ovo je široko područje na kome uticaji iz šireg društvenog sistema snažno deluju na uže definisani ekonomski sistem datog društva, a posebno na njegov institucionalni poredak. Kad se jednom aktiviraju, ti uticaji su ireverzibilni i nezaustavljivi. Vlast u bilo kojoj državi ne može ignorisati opredeljenja i zahteve većine, a u proizvodnji pritiska na državu u smislu njenog redistribucionog angažovanja uvek će se oformiti većina. Prvo stoga što su pripadnici ogromne većine u svakom društvu u situaciji da konstatuju da je neko uvek ispred i iznad njih, a potom i zato što je državno posredovano prisvajanje već proizvedenog dohotka daleko privlačnije od stvaranja svog sopstvenog, od onog koje se svodi na „pribavljanje hleba svog u znoju lica svog“. Za politike preraspodele uvek će se stvoriti potrebna većina. Vlast i politika idu za pribavljanjem, može se reći maksimiziranjem glasova, pa će politike koje idu na dalekosežne redistributivne zahvate uvek imati dovoljnu podršku i prevladati nad onima koje se temelje na načelu *Suum cuique tribuere*.

Političko arbitriranje u raspodeli razdvaja u samom temelju vrednovanje resursa od njihove produktivnosti, sa alokativnim

deformacijama koje obaraju efikasnost i ceo sistem spuštaju daleko ispod nivoa njegovih objektivno raspoloživih tehnoloških i resursnih potencijala. Grđe i pogubnije od toga, redistributivno potkopana motivacija drastično obara i dinamički, razvojni potencijal, potiskujući ga na niže stope rasta od objektivno dostupnih, sa budućim gubicima i štetama koje se ne daju valjano ni sagledati ali za koje je izvesno da su ogromni i pogubni. Redistributivna posezanja ugrožavaju zdrav ekonomski mehanizam funkcionisanja sa dva kraja: elektoralne *većine* teraju vlast na destruktivne preraspodele na račun onih najuspešnijih, dok male, dobro organizovane *manjine* uspevaju da za sebe osiguraju velike koristi budući da se troškovi koje poreski obveznici snose po osnovu tih redistribucionih dobitaka raspoređuju na veliki broj građana, a mali iznos koji pada na pojedinca nije dovoljan da ga motiviše na borbu protiv istinski eksploatatorskih aktivnosti. Ako je očito mali iznos koji usled tih politički omogućenih *pojedinačnih* uzurpacija pada na svakog pojedinca, ukupna suma ovakvih redistribucionih zahvata dovoljno je velika da se na nivou društva ispolji kao pogibeljan teret i kao dalekosežna deformacija u odnosima raspodele te tako i u sferi proizvodnje.

Uz sve, ovde se mora pomenuti i široko rasprostranjena pojava instrumentalizacije države od strane uže iskombinovanih poslovnih krugova. U njih svakako spada poslovični vojnoindustrijski kompleks koji je silno zainteresovan za produljivanje međunarodnih napetosti, za umnožavanje antagonizama između pojedinig zemalja pa i čitavih njihovih grupa, a svoje prste ima i u otvorenim ratovima koji se međusobno smenjuju ne ostavljajući svet ni za trenutak bez nekog oružanog sukoba. U novije vreme za te slabo vidljive ali moćne manipulatore državnim politikama, čija moć nipošto nije manja od one kojom raspolažu zvanični, legalno uspostavljeni organi, iskovan je i specijalni izraz: *deep state*, što će reći *duboka država*, neka vrsta surogatne ili pseudodržave koja deluje iz jednako duboke institucionalne i socijalne pozadine. Neka bude naglašeno da duboke ekonomske ali i društvene deformacije koje proističu iz ovakve zloupotrebe države idu pre svega na adresu države a ne

samih tih poslovnih krugova, jer mogućnosti za ovakvu manipulaciju ne bi bilo da se država na tako širokom planu ne upliće u poslove koji joj, striktno uzev, ne pripadaju.

Masivni redistribucioni zahvati države i vlasti imaju za posledicu fundamentalno razdvajanje onoga što je politički isplativo od onoga što je ekonomski i društveno racionalno: politička arismetika dalekosežno se udaljava od ekonomske računice (Madžar 2011, ss. 431-3 i 2012, ss. 111-5 i 141-3). Demagogija i populistička divljanja postaju u takvim situacijama doslovno neizbežni. Ogromnoj većini osujećenih i svojim položajem nezadovoljnih političke stranke i prvaci upućuju poruke koje im najviše gode: u trići za dohotkom i bogatstvom vi ste dramatično prikraćeni, ali vaš nezaidan položaj nije posledica toga što ste manje radili, manje učili, manje se izlagali riziku kroz preduzetničke poduhvate...nego zato što je društvo prema vama nepravično i što ste žrtva beskrupulozne eksploatacije. Kao da (bar!) pravni sistem ne ostavlja svima jednake mogućnosti da pokrenu svoj biznis i eksploatišu, *ako mogu*, koga hoće. Tako izrasta simbioza glasačke mase sa političkim strukturama koje koriste njenu elektoralnu dezorijentaciju, a krajnji ihod je opšti gubitak izazvan sasecanjem preduzetničke i razvojne motivacije i pratećim spuštanjem ekonomskog sistema na suboptimalne dinamičke trajektorije rasta. Najviše, dakako, gube i stradaju oni kojima se najviše obećava i najviše podilazi. To su politički indukovane **globalne sistemske promene** koje neka društva osuđuju na sekularno razvojno nazadovanje, na stagnacione zamke iz kojih decenijama ne mogu da se izvuku (Madžar 2016).

Ekonomska pa i šira socijalna osujećenost, i pored podleganja populističkim izazovima i demagoškim tiradama, ima za posledicu ne samo nekritička verovanja u slabo utemeljena politička obećanja, nego i uverenje da je život u vreme samoupravnog pa i bilo kakvog socijalizma bio lakši, sigurniji i bitnim životnim potrebštinama bolje opskrbljen (Mihailović 2010, posebno ss. 23-6). Mihailovićevi nalazi možda se najefektnije mogu sažeti jednom jedinom njegovom rečenicom: „Po svim...parametrima socijalizam je bio najbolji, osim po političkim slobodama“.Tom gorkom izrazu, za mnoge

nepodošljivih tranzicionih teškoća – koje zorno pokazuju koliko *promene* mogu da budu bolne – nesumnjivo su doprinela lišavanja tokom tranzicije i generalisani (finansijski ali i socijalni, psihološki...) troškovi prilagođavanja uz nimalo zanemarljiv dodatak selektivnosti kolektivne memorije koja, baš kao i individualna, odbacuje negativne a zadržava pozitivne komponente. Delovaće kao isprazno ukazivanje na očigledno, ali i svekoliki tranzicioni lelek i žal za minulim rezultat je kolosalnog upada *političkog* u *ekonomsko* i odgovarajućeg nasilja koje je kroz socijalističku revoluciju iz osnova potkopalo stubove temeljnih civilizacijskih vrednosti, pri čemu se za Srbiju ispostavilo da se one veoma teško i uz velike hazarde obnavljaju.

Etastički pritisci su verovatno najkrupniji civilizacijski hazard savremenog čovečanstva. Država ne samo da nije „za razliku od tržišta“ lišena svojih funkcionalnih propusta i otkaza, nego ih mahom ispoljava u većem sepenu i od samog tržišta (eksternalije, ekonomije obima te nedeljivost procesa i u njima angažovanih resursa, asimetrija informacija, mnogovrsni moralni hazardi...), nego poseduje i neke za nju specifične kakvi se u tržištu ne mogu identifikovati (bokor defekata povezan sa političkom aritmetikom kao alternativom ekonomskoj računici). Politički pritisci nagone državu na krupne poteze za koje nigde u sistemu ne postoje potrebna znanja, i to brzinom koja ne dozvoljava ni ono minimalno akumuliranje potrebnih informacija i uvida za koje postoji izvesna nada da bi doprinelo otklanjanju bar onih najkrupnijih i najpogubnijih promašaja.

Deficit znanja kao nesavladivo ograničenje za izvođenje krupnijih promena ekonomisti su veoma kasno otkrili, iako su filozofi prilično rano ukazali na tu fundamentalnu prepreku. Među ovim potonjim epohalnu ulogu odigrao je K. Popper, posebno sa svojom teorijom koraka-po-korak i dokazivanjem da društveni inženjering ima skućene domete jer sve promene mogu da se temelje jedino na informacijama prikupljenim na osnovu *statusa quo*, od koga upravo stoga i ne smeju mnogo da se udaljuju. Više su nego indikativna iskustva tri intelektualna giganta u ekonomiji, tri

dobitnika Nobelove nagrade (Hayeka, Friedmana i Buchanana), koji su, svaki na svoj način, utrošili svoje radne karijere da bi se mukotrpno i na osnovu tegobnih iskustava uverili da ne postoje dovoljno rafinirani modeli za formulisanje optimalne monetarne politike. Na najteži način došli su do saznanja da su svi pokušaji finog prilagođavanja (*fine tuning*) unapred osuđeni na neuspeh, te da je jedini izlaz u oblikovnju celishodnih institucionalnih aranžmana (*political economy solutions*) koji se neće ni zasnivati na zaludnom traganju za optimumom. Oprimum ostaje van sfere dostupnog budući da znanje za njegovo izračunavanje nikad neće moći da bude pribavljeno. Umesto na istančanim računicama koje bi trebalo da dovedu do identifikovanja striktnog optimuma, monetarna politika počivala bi na pomenutim ustrojstvima koja će *zadovoljavajuća* (a ne optimalna) rešenja proizvoditi po logici svog automatskog funkcionisanja (v. fascinantni tekst nedavno objavljen na tu temu čiji su autori P.J. Boetke i D.J. Smith, 2016).

11. Hazardi krupnih promena u državnoj izvedbi

Prirodno je da je pažnja proučavalaca promena upravljena na velike, dalekosežne promene. Država će u tom slučaju morati da bude u centru pažnje budući da je ona potencijalni ali i stvarni agens velikih promena. No, kako je nagovešteno u prethodnim odeljcima, niti su sve promene nužno povoljne niti je država predodređena da proizvodi samo povoljne promene. Naprotiv, njena politička aritmetika preporučuje je kao kreatora nepovoljnih, degenerativnih promena kad god istupi iz domena svojih legitimnih, njoj primerenih funkcija. A verovatnoća takvog istupanja lako se pretvara u neminovnost s obzirom na ogroman broj pojedinaca i organizacija koji su živo zainteresovani upravo za takvu, angažovanu i aktivnu državu. Na jednoj strani je veliki deo javnosti koji u reistributivnom delovanju države vidi šansu za unapređivanje svog ekonomskog položaja, a na drugo sve veći broj onih koji su na suprotnom kraju ovog malignog redistribucionog procesa. Ovi potonji su angažovani u politici i zaposleni u nezaustavljivo rastućim državnim institucijama. Oni ili preko države ostvaruju svoju egzistenciju i

karijeru ili su među onima koji upravljaju redistribucionim procesima a velike koristi ostvaruju već samim tim što raspolažu sredstvima kad se pretaču od onih što su ih stvorili ka onima koji će ih trošiti.

Štetne i razorne promene redovno idu za neodmerenom i neprimerenom državnom intervencijom po dva osnova. Prvo, država ima mogućnost, a i po logici svog delovanja tako je postavljena, da donosi krupne odluke. A zbog ranije obrazloženog deficita znanja (v. poslednji pasus prethodnog odeljka) rizici velikih promašaja rastuća su funkcija opsega odluka i mase resursa koja se njima pokreće. Jednako važna jeste i činjenica da su državne odluke vidljive i upečatljive; one to nisu u svakom smislu ali jesu u izvanredno važnom smislu da se pogoršanja ili poboljšanja ekonomskog položaja pojedinih društvenih stratuma lako i gotovo samo po sebi povezuje sa državom i pripisuje njoj kad god država takve promene u položaju i produkuje. Državne odluke su formalizovane, mnoge se objavljuju u službanim listovima, pod stalnom su pažnjom medija, a budući da su krupne i markantne, vidljive su i nezavisno od tri navedena razloga. Uz sve, državne odluke su rezultanta određenih političkih sila koje su najčešće suprotstavljene i strana koja u tom navlačenju konopca ostane kratkih rukava to ne može da ne zapazi i da nepovoljan ishod neposredno poveže sa državom.

U toj dimenziji (ne)generisanja konflikata i regulisanja društvenih odnosa bez većih napetosti tržište je beskrajno pogodnije. Na „presude“ tržišta nema ko da se žali a još manje postoji neko kome bi žalba mogla da bude upućena. Tržišni ishodi su rezultanta ogromnog broja odluka, jednog mora pojedinačnih poteza na strani tražnje i bezmalo jednako nesagledivog mora na strani ponude. Kako je još i sam Marks primetio, kad je reč o bilo kom izolovano uzetom društvenom subjektu to što se događa na tržištu odvija se iza njegovih leđa. Baš zato što tržišni ishodi proishode iz ta dva mora odluka gde niko nema prepoznatljivo dominantnu ili čak opredeljujuću ulogu, sve što se promeni na tržištu svaki učesnik prihvata kao objektivnu činjenicu, kao pomeranje iza koga ne stoji nikakav odrediv subjekt i prema takvim tržišnim titrajima postavlja

se kao prema spolja uslovljenim i egzogeno datim metamorfozama kakve tržišne pojave doista i jesu. Akumulirati i manifestovati nezadovoljstvo prema tržišnim fenomenima imalo bi otprilike isto toliko smisla koliko i organizovani protesti protiv gravitacije ili nekakve javne žalbe zbog redovnog smenjivanja plime i oseke. Sve ovo, dakako, važi uz pretpostavku da tržišne fluktuacije nisu stvar nekog komercijalnog manipulativnog inženjeringa, što se takođe povremeno događa ali predstavlja izuzetak i daleko je od toga da se realizuje kao pravilo. Povrh toga, ovakav inženjering nije moguć bez saučesništva ili bar prećutnog dosluha sa državom. Kad se sama upusti u zloupotrebe, država je očigledno odgovorna, a kad se one realizuju u izvedbi poslovnog sveta, odgovorna je za odsustvo institucionalnih aranžmana koji bi to onemogućili. Kao što je višekratno tvrdio pokojni B. Horvat, za sve deformacije koje se javljaju na nivoima *iznad nivoa pojedinačnih subjekata* odgovorna je isključivo država. Posebno u scenarijima angažovanja u alokaciji resursa i upravljanju poslovnim procesima, što joj ne pripada, usled čega joj nedostaje kapacitet za razvijanje sistemskih rešenja i vođenje celishodnih politika, što je zasigurno njen legitimni domen rada.

Budući da su društvene napetosti i rezultujući konflikti izvor krupnih i potencijalno razornih socijalnih hazarda, trebalo bi da je očigledno da će u eventualnoj dilemi da li se u regulisanju nekih konkretnih procesa prikloniti državi ili tržištu – racionalan izbor morati da se prelomi u prilog tržištu. Neka iznova bude istaknuto, reč je dakako o neposrednom upravljanju poslovnim procesima a ne o javnim politikama, javnim dobrima i javnom poretku za čije obezbeđivanje država, sasvim očigledno, nema alternativu.

Ograničavanje državnog delovanja na područje koje joj legitimno i po logici njenih pravih društvenih funkcija nedvosmisleno pripada i njeno odsudno potiskivanje sa područja neposrednog gazdovanja procesima i resursima na koje se nekontrolisano izlila nameće se kao ključni socijalni imperativ i zbog opasnosti da se agresivni etatizam izrodi u totalitarizam. Ta opasnost je daleko od beznačajne, što valjda najbolje potvrđuju katastrofalna

iskustva iz XX veka: dve vrste socijalizma, onaj nacionalni ili fašistički, s jedne, i komunistički ili boljševički, s druge strane.

Opasnost degeneracije etatizma ili državnog kapitalizma u neku varijantu totalitarno okovanog društva proističe iz davno uočene i dobro spoznate činjenice da posezanje države u bilo koji oblik upravljanja procesima i resursima, što će reći u domen koji joj ne pripada, ne može da se dogodi a da ne dođe do vidljive erozije prava. Ljudska prava i slobode ozbiljno su ugroženi kad država arbitrarno i shodno svojoj političkoj volji preagne da rešava odnose koji se inače beskonfliktno regulišu slobodnim ugovornim aranžmanima u vezi sa kojima država ima samo funkciju zaštite ugovora, osiguravanja da se ono šta su ugovorni partneri slobodno utanačili doista i ispuni. Država štiti ugovore tako što pretnjom prinude sprečava, a u krajnjoj liniji i onemogućava prevare i pretnjom nasilja iznuđene pogodbe. Iskorak države u područje koje je po svojim strukturnim osobenostima i po prirodi stvari predodređeno za uređivanje putem ugovornih odnosa ne samo da produkuje rizik narušavanja ljudskih prava i sloboda, nego sadrži i kumulativni potencijal malignog, nekontrolisanog širenja kad već taj proces nelegitimnog posezanja u područje eminentno građanskog usaglašavanja jednom već bude započet. Nije, dakle, društveno štetno jedino uplitanje države u odnose koji njenim institucijama i delanjima ne pripadaju, nego je još hazardnije visoko verovatno dalje kumulativno širenje etatističkog uplitanja budući da ono ima dokazano visok akcelerativni potencijal.

Tragična pogibelj totalitarizma dovoljno je poznata i dovoljno je doživljavana kroz vlastita iskustva da na opisivanje njegovih zapanjujućih atributa ne treba trošiti reči. Neka ovde bude istaknuta samo jedna zastrašujuća, doslovno grozomorna osobenost totalitarizma koja ga definitivno, ireverzibilno i zaista *totalno* delegitimizuje. On čoveka obeščovečuje, i to tako što ga lišava prava i sloboda bez kojih sama ljudskost jedne ličnosti postaje tragično upitna, biva opterećena ogromnim rizikom totalitarnog poništavanja a u ogromnom broju slučajeva taj rizik se ispoljava kao pogubna neizvesnost, odnosno izvesnost tragičnog epiloga. Čovek koji nema

ustavno zagaranovane i zakonski *efektivno* zaštićene slobode i prava postaje u doslovnom smislu prepušten nasilju i zlostavljanju moćnika. Od značaja je i činjenica da su i oni sami dehumanizovani življenjem i delovanjem u jednom poretku bez elementarne sigurnosti zagaranovane institucionalizovanom zaštitom sloboda i prava. Ukoliko pojedinac može proizvoljno i bilo kad da bude uhapšen, proizvoljno dugo držan u zatvoru, prognan ili pogubljen, ne može u većin slučajeva zadržati i očuvati svoje elementarne etičke kriterije i živeti u skladu sa svojim, valjda na neki način i urođenim, moralnim nalozima.

Kad neko bude koji sat po ponoći odveden u policiju i od njega se, pod pretnjom zastrašujućih posledica, uključujući duge zatvorske kazne uz verovatnoću da se nikad ni ne vrati, zatraži da iz kruga svojih poznanika imenuje pet „državnih neprijatelja“, samo izuzetni pojedinci, koje metaforički obično kvalifikujemo kao *nadljude*, mogu da se odupru i prepuste zastrašujućim posledicama. Čini se da je i empirijski ustanovljeno da gro običnih ljudi pod tim zastrašujućim pritiscima mora da podlegne. Totalitarizam je, uz sve ostalo, i strahovit udar na moral jedne zajednice, režim koji potkopava same temelje ljudskosti. Tamo gde je uvažavanje moralnih imperativa učinjeno tako zastrašujuće skupim, lako je predvideti, a javlja se i kao neizbežno, frapantno razaranje morala.

Za one koji ne veruju da lepa književnost, pored ostalih, ima i spoznajne aspekte, dobro je istaći da su Solženjcionova književna dela omogućila potpunije i tačnije sagledavanje bitnih svojstava jednog društva nego tomovi knjiga pisanih sa naučnim pretenzijama. Kišova „Grobница za Borisa Davidovića“ otkriva ne samo upečatljivije nego i relevantnije istine o jednom tipu društava nego brojne sociološke studije. Nemoguće je u ovoj prilici zaobići nezaboravnu Nadeždu Mandeljštam (tom I i II, 1984/1983/, *passim*) čiji se memoari doživljavaju kao svojevrsna enciklopedija užasa jednog totalitarnog društva. U trajnom sećanju – a kako bi drukčije – ostaju nebrojeni drastični detalji koji popunjavaju i tvore njenu knjigu. Takav je opis otvorenih kamiona prepunih leševa koji se odvoze i Lubjanke, jarci kojima otiče krv iz strelišta zaklonjenih

visokim zidovima, neprestano i budno praćenje od strane žene kod koje je stanovala ili, možda drastičnije od svega, moranje da se uče napamet i trajno pamte novonapsane pesme Osipa Mandeljštama zbog opasnosti da nenajvaljeno upadne policija i jednostavno zapleni i odnese sve rukopise. Među ređe isticane ali istinski pogubne osobenosti totalitarnih sistema spada i njihova sposobnost da na kraći rok ostvare upadljiva poboljšanja u privrednom rastu, zaposlenosti, standardu...ali je taj rast zakonito neodrživ i sva efemerna poboljšanja plaćaju se teškim potonućima i neuporedivo većim gubicima u ne tako dalekoj budućnosti.

Narastanje države, njena prava hipertrofija predstavlja najmarkantniju *globalnu društvenu promenu XX veka, sa jasnim naznakama da će se ta tendencija nastaviti do u neodređenu budućnost*. Ako je na prelazu iz XIX u XX vek tipično učešće države u bruto domaćem proizvodu (BDP) iznosilo ispod 10%, po isteku nepune prve decenije tekućeg milenijuma ono se na uzorku od 13 najrazvijenijih i u ovoj stvari svakako reprezentativnih zemalja do 2009. godine popelo na čitavih 47,7% (Karsten i Bekman 2013, s. 31). Vredno je pomena da je u toj godini od 13 obuhvaćenih zemalja u ne manje od 6 učešće javne potrošnje u BDP iznosilo 50% i više. Nivo od tačne polovine BDP dosegla je Holandija, a kod Austrije, Belgije, Francuske, Italije i Švedske učešće države u raspodeli BDP našlo se na nivou koji osetno prelazi polovinu tog osnovnog makroekonomskog agregata. Glavne stavke u tom hipertrofiranom zadiranju države u raspodelu dohotka su upravo one koje su elementi i oblici realizacije te poražavajuće preraspodele.

Na ono što bi moglo da se okvalifikuje kao trošak zaista potrebnih i legitimno zasnovanih državnih funkcija, po proceni koja sledi iz Karsten-Bekmanove analize, otpada manje od polovine tih preteće naduvenih javnih rahoda. U toj preraspodeli našli su se mnogi društveni statusi i grupe: glasačka većina politički uticajnih a poslovno manje uspešnih pojedinaca, specijalne interesne grupe koje u obilnim budžetskim tokovima nalaze načina da se dobro ugrade, ali i političke strukture i prateća birokratija rasuta po vladinim agencijama i javnim institucijama. Ona upravlja preraspodelom ali se

i sama dobro ugrađuje u njene tokove a po osnovu upravljanja tim ogromnim sredstvima obezbeđuje svoju uporedivo veliku društvenu moć. Dozvoljavajući, naravno, da legitimne državne funkcije podrazumevaju troškove i moraju da se isfinansiraju, te da jednom finansijski ugroženom delu zajednice država mora, u granicama svojih mogućnosti, da osigura izvestan opstanak, veliki deo ovih radistributivnih preliivanja iskazuje se kao ogroman parazitsko-eksploatorski mehanizam. On celu zajednicu potiskuje na dinamički inferiorne razvojne trajektorije, obarajući tako standard i blagostanje *svih* članova društva i produkujući naporedo sa tim dalekosežne, nikad u potpunosti sagledive nepravde. To su one destruktivne promene koje teško unazađuju i pojedince i celu socijalnu zajednicu.

U tom spektakularnom potonuću pravičnosti vrlo veliku uligu igra i tzv. inteligencija, posebno ona u oblasti društvenih nauka. Ona tradicionalno ispoljava sklonost ka veličanstvenim projektima u sferi društvenog inženjeringa, projektima koji treba da donesu opšti procvat i sveopštu emancipaciju ljudskom rodu, i to veoma brzo, takoreći po kratkom postupku. Ta inteligencija ispoljava tipično odsustvo osećaja za ograničenja uz koja funkcionišu i privreda i društvo, kao i sve zamislive ljudske aktivnosti, a poznato je da su velika zaletanja u izgradnju veličanstvenih novih društvenih poredaka završavala opštesistemskim katastrofama uz vraćanje zajednica za po nekoliko decenija na tragično prelomljenim razvojnim putanjama.

Nije bez značaja ni činjenica da ta inteligencija u društvenom inženjeringu, koji se na kraju tipično pokazuje kao destruktivan i poguban, ima i svoj sasvim prizeman materijalni interes. Taj inženjering donosi dobro plaćena i udobna radna mesta kao i dobro plaćene projekte koji idu uz njih ali i nezavisno od njih. Paradoksalno ali ne i manje istinito, radeći na tim projektima pripadnici inteligencije stiču i veliki društveni prestiž, a poneki čak i slavu, uprkos tome što ti programi opšteg procvata neslavno završavaju. Kraha programa prirodno dolazi na njihovom kraju, a u međuvremenu se i javljaju i bivaju dobro iskorišćene prilike za

sticanje velike popularnosti. Pored toga, društvena zbivanja su prebogata raznim uticajima i gusto isprepletenim determinantnim međuzavisnostima, pa nije teško locirati nekakve objektivne, u odnosu na besprekorne veličanstvene programe egzogene činioce, utoliko pre što taj sve širi sloj inteligencije raspolaže znanjima koja omogućavaju odgovarajuća kreativna tumačenja i dovoljnim veštinama da u mogućim polemičkim okršajima iziđe kao pobednik.

12. Tehnički progres i razvoj nauke kao komponente i determinante promena

Notorno je da su nauka i tehnologija dva presudno važna područja društvenog života koja su podložna intenzivnim i kontinuiranim a pokadšto i spektakularnim promenama. Pomeranja u te dve važne društvene oblasti deo su svekolikog mnoštva promena koje svakodnevno uočavamo ali i uzročnici promena na gotovo svim drugim područjima društvenog života. Za sve promene može se reći da na ovaj ili onaj način deluju na druge promene i čak da neke specifične promene sasvim samostalno izazivaju kao jedinstveni, isključivi uzročnik. Ipak, kod nauke i tehnologije ta generativna uloga mnogo se više ispoljava zbog očigledne činjenice da je kod njih mnogo više izražen važan instrumentalni karakter. Za tehnologiju se bez ikakvih kvalifikacija može reći da je sasvim instrumentalna, jer tehnološki napredak očividno nije sam sebi cilj, dok kod nauke ta uloga u pokretanju promena u drugim sferama nije isključiva i apsolutna – deo naučnog napretka ima svrhu u samoj nauci, bar u smislu neposrednih interakcija – ali je ipak izrazita i lako uočljiva.

Preovlađujući ili čak isključivi instrumentalni karakter tehnologije i nauke ima za posledicu da su promene u ova dva područja neminovno na liniji napretka. Iako se neka znanja zaboravljaju, na svoj način amortizuju i gube, jasno je da u načelu, a posebno u ukupnoj sumi, može biti reči samo o njihovom ukupnom rastu i da svaki vidniji napredak na bilo kom polju predstavlja osnovu za nove prodore koji donose nova saznanja ili uvide o neodrživosti onih koji su u prošlosti važili kao merodavni. Važnija

od toga jeste činjenica da se tehnološka poboljšanja ostvaruju sa namenom da povećaju produktivnost i omoguće da se iz istih resursa izvuče veći ekonomski učinak (porast vrednosti proizvodnje, dodatno zapošljavanje, unapređenja u zaštiti životne sredine...), pa svaka tehnološka promena, da bi uopšte imala šansu nekakve primene, mora da donese poboljšanje u odnosu na postojeća, u privredu već ugrađena rešenja. A to je napredak. Isto rezonovanje, iako ne u tako isključivom smislu, važi i za nauku.

Time su identifikovane promene koje su neizbežno na liniji napretka i same sobom predstavljaju oblik napretka. One su neka vrsta tega na suprotnom tasu u odnosu na potencijalno destruktivne promene opisane u prethodnom odeljku koje se javljaju u domenu institucija i upravljačkog delovanja u datom društvu, a koje imaju oblik dominacije jednih ljudi nad drugima u abmijentu nerazvijenih institucija građanskog društva i nedovoljno zaštićenih prava i sloboda, uz odsustvo odgovarajućeg zakonskog poretka i vladavine prava.

Postoji i druga velika oblast, opet uzročno locirana u sferama društvene nadgradnje i pratećih institucija, sa promenama koje u svom kumulativnom sledu mogu da imaju ne samo destruktivan nego, po velikom broju istraživača ovog još nedovoljno proučenog kompleksa, čak i planetarno apokaliptičan karakter. Reč je o promenama koje se javljaju kao sastavnice i posledice narušavanja ključnih sistemskih ravnoteža iz čovekovog okruženja, posebno onih koje deluju kao determinante globalnog zagrevanja. To je kompleksna i brojnim aspektima prebogata pojava koja je globalnog karaktera ali bez globalnih institucionalnih aranžmana i upravljačkih instrumenata koji bi čovečanstvo osposobili za upravljanje i kontrolu nad tim procesima. U vezi sa globalnim zagrevanjem i drugim vidovima raubovanja i degradacije čovekove okoline uočene su i jasno definisane tzv. planetarne granice (Saks 2014, ss. 32-9) kojima se svet već opasno približio a čije je dostizanje i dalje prelaženje uzrok globalnih hazarda koje Saks terminološki precizira kao „globalne pretnje izazvane privrednim razvojem“.

Posebno nepovoljna i potencijalno katastrofalna karakteristika ovih *promena* jeste činjenica da su one posledica akceleracije ekonomskih procesa ili njihovog održavanja na prethodno dosegnutom previsokom nivou, uprkos činjenici da su oni dugoročno neodrživi. Reč je o njihovoj takvoj hipertrofiji koja na kratak rok, pa i u nešto dužim vremenskim intervalima, donosi velike ekonomske dobitke i u sistemu bez globalnih institucije i opštesistemskog upravljanja generiše motivaciju za njihovo održavanje pa i dalje uvećavanje. Oni na nivou privrednih organizacija pa i pojedinačnih zemalja pomenute ekonomske deziderate generišu uz neviđeno velike i pogubne eksternalije, što ima za posledicu da se pojedinačni, partikularni dobici u tim dezideratima ostvaruju po cenu tako pogubnih dugoročnih šteta koje pogađaju mnoštvo drugih subjekata i koje, kako se ističe i dokazuje u mnogim uticajnim naučnim krugovima, pod znak pitanja mogu da dovedu i sam opstanak čovečanstva.

Nauka i tehnologija izvor su najdubljih i najdalekosežnijih promena u pojedinačnim društvima i u čovečanstvu kao celini. Ogroman potencijal za stvaranje promena naizbežna je posledica okolnosti da je napredak u ove dve široke oblasti sam njihov smisao i svrha: naučnik može da se potvrdi kao cenjen član svoje uže zajednice samo ako je kreativan i originalan, tj. ako postojećem fondu saznanja dodaje nova. A time je napredak nauke najneposrednije impliciran. Isto rezonovanje, iako uz izvesne marginalne i nipošto bitne modifikacije, važi i za tehnologiju. Tehnologija je, naime, na očigledan način uzročno povezana sa naukom, ali fenomen *learning by doing* ima za posledicu da se dobar deo tehnoloških unapređenja odigrava bez neposrednog oslonca na nauku i bez njenog direktnog delovanja. Naročito su praktično usmerena tehnološka unapređivanja na širokom frontu nezavisna od čiste nauke i „suve teorije“. To ima za posledicu da inače ogromna sredstva koja privreda ulaže u razvoj tehnologije daleko preovlađujućim delom idu na aplikativna i konkretno primenljiva istraživanja, a tek malim delom u fundamentalna izučavanja. Nosioci

čiste nauke i astraktno formalizovane teorije ostaju univerziteti i slično orijentisani naučni instituti.

U uvodnom odeljku afirmativno je komentarisana Popperova teorija opovrgljivosti sa poentom da su sva naučna saznanja privremena i da, slično pretpostavci nevinosti u pravu, važi samo dok se novim naučnim prodorima ne dokaže nešto drugo, ponajčešće suprotno. Sledi da naučne propozicije, koje budućim razvitkom nauke mogu da budu, a uz visoku verovatnoću doista će i biti, bezuslovno opovrgnute mogu da uprkos tome budu koristan oslonac i široko upotrebljiva osnova za važna i nesumnjivo korisna tehnološka unapređenja. Reč je dakako o poboljšanjima koja svoju očitu korist pokazuju kroz povećavanje ekonomske efikasnosti i stvaranje nove vrednosti u konkretnim privrednim procesima. Ovo bi trebalo da bude intrigantan i silno zanimljiv nalaz. Postavlja se pitanje kako neka pogrešna naučna teorija – a ukoliko u nekoj, makar i daljoj, budućnosti ona bude opovrgnuta, nema sumnje je uvek bila pogrešna i da je netačna i sada – može da bude pragmatiski korisna omogućujući i pospešujući tehnički napredak?

Izgleda da je deo odgovora na to pitanje u činjenici da neka teorija ne mora u celosti, a pogotovo ne u svim okolnostima opisanim tzv. inicijalnim uslovima, da bude istinita da bi u sferi tehnoloških unapređenja, pa i u šire shvaćenim privrednim primenama, bila korisna. Drugi deo odgovora na to izazovno pitanje bio bi u konstataciji da teorije, i kad su potencijalno pogrešne, služe kao moćan instrument za koordinaciju privrednih odluka: dok su svi verovali u geocentričnu astrofizičku teoriju, uspešno se odvijala plovdba po dalekim morima, a čak su i nepoznati kontinenti otkrivani uz oslonac na te teorije. I dan-danas se koristimo mnogobrojnim tehnološkim dostignućima koja svoj oslonac imaju u teorijama za koje će se u budućnosti ispostaviti da su pogrešne. Opovrgljivost važećih teorija inače je u samoj prirodi naučnog razvoja. Taj razvoj ne može daleko da odmakne a da ne dovede u pitanje uverenja i propozicije koje su ranije, često i zadugo, tvorile jezgro naučnog tumačenja relevantnih pojava u svetu.

Naročito je izraziti i upečatljiv fenomen opovrgljivosti u svetlu neminovno razvijanih ali sa istom neminovnošću i smenjivih *naučnih paradigmi*. Paradigma je opšti okvir istraživanja u nekoj konkretnoj nauci, jedan fond generalnih uvida i zajedničkih uverenja koji, zajedno sa pratećim fondom upotrebom legitimizovanih i u datoj naučnoj zajednici prihvaćenih metoda, u osnovi opredeljuje katalog pitanja svrstanih u naučne programe i opredeljujuća usmerenja u traganju za relevantnim istinama. Kapacitet paradigme za prihvatanje novih naučnih rezultata i saznanja uvek je ograničen, a kad suma tih naučnih nalaza dostigne kritičnu masu, mnoge novine nađu se u sukobu sa paradigmom i promena paradigme postaje neophodna.

O toj promeni je reč kad filozofi nauke govore, prihvatajući kunovsku terminologiju, govore o naučnim revolucijama kao osobito karakterističnim formama naučnog razvitka (Berberović 1990, ss. 188-98). Naročito su dalekosežne neke paradigmatičke promene u društvenim naukama. Čak i ako se prihvati postavka da promene u ideologijama slede promene u tehnološkoj osnovi društvenih zbivanja (Wagar 1984, p. 16), izvesno je da one mogu da ponude spoznajnu i intelektualnu osnovu za neke autonomno nastale društvene pokrete, te da tako, makar i naknadno, obezbede njihovu svojevrsnu legitimizaciju i eventualno doprinesu finom modeliranju njihovih pojedinih sastavnica.

Zanimljiva je, pa makar bila i naknadno opovrgnuta, ideja da je pojava iracionalizma u filozofiji nagovestila a potom i proizvela dodatni impuls turbulentnim i sa naložima razuma teško spojivim traumatičnim događanjima tokom XX veka, uključujući i dva krvava i neviđena razorna svetska rata.. Iracionalizam je doneo pa i značio odstupanje od slike sveta kao razumski inteligibilne, strukturno usklađene i harmonične celine. On se prvenstveno sastojao u postuliranju sila koje su van standardnog poimanja *racija* kao determinanti čovekovog ponašanja, socijalnih odnosa, pa i samog univerzuma. Niko ne bi smeo da bude iznenađen činjenicom da se upravo takav, *razumu suprotstavljen* filozofski sistem pokazao kao kompatibilan, a po svoj prilici i korelativno povezan sa provalama zla i nesreće koje je, pomenutim ratovima ali i povrhu i mimo njih,

čovečanstvu doneo kobni XX vek. S obzirom na strašne učinke tako brojnih a teško ili nikako objašnjivih zaokreta tokom tog burnog stoleća, ne može, dakle, iznenaditi činjenica da je sa akcijama i odlukama koje su do njih dovele ispala kompatibilna jedna filozofija kod koje je u centru njene koncepcijske armature umesto razuma i načela razboritog delanja bilo stavljeno slepo predavanje iracionalnim impulsima koji niti traže niti mogu da dobiju racionalno tumačenje. Romantičnoj aberaciji slike sveta i društva nesumnjivo je doprinela i naglo oživljena zainteresovanost za istoriju i prošlost: izgleda da je i ovde kolektivna memorija, poput individualne, visoko selektivna i da, uz takvu selektivnost, sadašnjost i budućnost dobijaju posebne privide obeležja koja se dobro uklapaju u romantičnu predstavu o svetu, u sliku koju, opet, po njenim protagonistima, niti treba niti je moguće nasilno utiskivati u neke apriorno sačinjene zakonite i predvidive kalupe.

13. Preokreti i revolucionarne promene u umetnosti

U svetu u kome je sve podložno promenama, bilo bi pravo iznenađenje ako bi se ispostavilo da je svet umetnosti parmenidovski zaustavljen, u zatečenom stanju okamenjen i, takav kakav je, dat zanavek. To *jeste* u izvesnoj kontradikciji sa široko rasprostranjenim shvatanjem da u beskrajno razuđenom kompleksu umetničkih tendencija i pratećih metamorfoza nema progressa i da ne postoji smisao u kome bi Džujsov *Uliks* bio iznad Homerove *Ilijade*. Izlaz iz protivrečnih uvida mogao bi, čini se, da bude nađen u shvatanju sveta umetnosti kao složenog multidimenzionalnog sistema, pri čemu se promene događaju u svim njegovim dimenzijama ali se izdvajaju neke kjučne, sa promenama koje *nemaju* karakter progressa. Sledeći korak sastojao bi se u tome da upravo te dimenzije budu izdvojene kao merodavne za sud o tome ima li progressa u umetnosti uopšte ili ga nema.

Zaključak bi, prema tome, bio da u umetnosti nema progressa, i to ne stoga što ona poseduje neke opredeljujuće, parmenidovski fiksirane dimenzije u kojima nema promena nego stoga što se u tim potencijalno opredeljujućim dimenzijama promene, doduše,

odigravaju kao i u svim ostalim, ali su takve da ne opravdavaju proglašavanje odgovarajuće evolucije za napredak kako se generalno poima.. Drugim rečima, dimenzije u kojima bi progres umetnosti mogao smisljeno da se obrazloži podložne su promenama ali to nisu promene koje sadrže opredeljujuća svojstva napretka kakav se koncepcijski određuje u drugim oblastima. Varirajući tek za tren dodatno ovu temu, dimenzije u kojima bi progres mogao da se dijagnostifikuje ne sadrže „potrebni“ tip i oblik promena. To bi bile promene na osnovu kojih bi moglo da se u(s)tvrdi da i raznorodni splet umetnosti ispoljava evoluciju sa obeležjima primerenim za njeno kvalifikovanje u smislu *progresivnog razvitka*.

Razmatranja prezentirana u dva uvodna pasusa ovog odeljka pokazuju kako je teško logički utemeljeno obrazložiti stanovište o nepostojanje napretka u svetu umetnosti. Čini se da je alternativno stanovište, propoziciju o mogućnosti napretka i u domenu umetnosti, mnogo lakše objasniti, pa makar da postoji skup zasebnih kriterija prema kojima napredovanje u umetnostima nema logičku zasnovanost. U nastavku će biti istaknuti neki nesumnjivi fenomeni *unapređivanja i očiglednog poboljšavanja* u nekim umetnostima, a opet će biti stvar odabira kriterija da li će ona, iako su nesumnjiva i evidentna, biti okarakterisana kao progres u svetu umetnosti. Uvek ostaje neka, nimalo beznačajna tačka gledišta prema kojoj progres u svetu umetnosti ostaje unekoliko upitan.

Iskušenje da se koncepcijski dozvoli i mogućnost napretka u umetnosti utoliko je veće što u njenoj istoriji postoje epizode i intervali koji se bez oklevanja i sa velikom pouzdanošću mogu okarakterisati kao *nazadak*. Danas se kao opšteprihvaćeno i definitivno usaglašeno gledište uzima ocena da je socijalistički realizam, nametnut brutalnom državnom prinudom dvadesetih godina u SSSR-u, veliki korak nazad u umetničkom svetu toga društva i toga vremena (Anderson 1984, s. 104). Sjajni i neviđeno kreativni polet avangardne umetnosti, omogućen uklanjanjem cenzure i drugih ograničenja iz carske Rusije, nasilno je sasečen i zamenjen državno regulisanim, glajhšaltovanim i kreativno sterilnim socijalističkim realizmom, što ne može da se ne označi kao

spektakularni korak nazad u razvijanju umetnosti, pri čemu su pravi stvaralački dometi dostizani u krugovima koji su u odnosu na režim bili odlučno opoziciono nastrojani (up. Mandeljštam 1984/1983/). Čak i službeno prihvaćeni i državno podržavani pisci, kakv je bio Šolohov, svoja najbolja, istinski vredna dela produkovali su tek kad su izišli iz krutih okvira kakve je nametnula vlast; u slučaju Šolohova, to je bila veličanstvena epopeja data u opisu detalja velikih istorijskih mena iz ugla (glavne) ličnosti koja se borila na strani belogardejaca kao zakletih neprijatelja sovjetizma. Istorija umetnosti beleži, dakle, velike uzmake i drastična nazadovanja. Ako je tačno da u umetnosti postoje pojave tako upadljivog i nezaboravnog *regresa*, ne bi li sa istim opravdanjem moglo da se govori i o umetničkom *progresu*, naravno u manje nesrećnim periodima života i delovanja umetničkih stvaralaca?

Preokreti u književnosti i drugim umetnostima nisu nezavisni od epohalnih obrta u filozofiji i, uopšte, formalizovano razvijanoj misli. Pored reakcija na egzogeno opredeljene promene u individualnom i socijalnom okruženju, tim filozofskim preokretima je bez sumnje doprinosila i nepresušiva ambicija stvaralaca u pravcu originalnosti i kreativnosti. I sam veliki p(re)okret koji je doneo iracionalizam bez sumnje je morao da bude uslovljen potrebom mislilaca da, idući za originalnošću, budu drukčiji od onih koji su im prethodili. Područja logički strogog, racionalnog mišljenja, sa jasnim postavkama i dokaznim postupcima delom su već bila iscrpena a poniranje u domene iracionalnog, potiskivanja racija zarad postavljanja iracionalnog i tek nejasno naslućenog u centar filozofskih spekulacija, otvorilo je nove prostore za filozofske spekulacije i dalo neke, makar i ne uvek razgovetne i razumljive nalaze. Ako išta, iracionalizam je pružio novi fon, jedan suprotstavljen pogled na svet, u odnosu na koji su mogli jasnije da se sagledaju postavke i dometi klasičnog racionalno utemeljenog mišljenja.

U tom znatno proširenom spletu misaonih tvorevina svaki konkretan detalj, uključujući i one odranije ustanovljene dobijao je novu auru značenja i nove semantičke naboje. Filozofska misao postaje punija i bogatija i kad se izlije izvan racionalno zasnovanih i

logički postavljenih tokova u kojima joj je, prema tumačenju mnogih analitičara, rodno mesto i autentična lokacija. Od značaja je evocirati imena velikih filozofa koji su uneli mnoge promene u koncepcijske sisteme kakve su zatekli, te tako pripremili ili bar pospešili markantne preokrete u umetnosti: Frojd, Huserl, Bergson, Weber, Dirkem i Vajthed (up. Wagar 1984, p. 16).

Ako već nisu pokrenuli slične radikalne preokrete u umetnoswti, duboke i dalekosežne promene u filozofiji su ih svakako poduprli a u nekim markantnijim slučajevima i snažno podstakli. „Estetička kultura“ se promenila u istom smislu i duž istih opredeljujućih, magistralnih linija kao i, sa njom komplementarna i donekle determinantna, filozofsa misao. Smotreni i uravnoteženi realizam iz sredine XIX veka ustupio je mesto tendencijama na kojima je odbačen taj deskriptivni realizam i zdušno prihvaćen ne baš smislen i često smišljeno nejasan a neretko direktno besmislen pogled na stvarnost ili, pre i češće, na ono što se pojavilo i namerno forsiralo kao njen surogat. Treba se setiti nadrealizma sa A. Bretonom kao njegovim široko razglašenim korifejem i beogradske nadrealističke škole (Ristić, Matić, Vučo, Dedinac, mladi Davičo...Almanah *Nemoguće...*) koja je, uz izvorni pariski generator nadrealizma bila u tom pokretu u svetu najvidljivija i možda najuticajnija. U slikarstvu je došlo do prave eksplozije različitih pokreta, od simbolizma i ekspresionozma preko fovizma i kubizma sve do dadaizma i nadrealizma, sa velikim imenima kao što su Kandinski, Gogen, Šagal, Kokoška i Pikaso, obogaćujući stvaralačku scenu u meri i na način kakav nikada ranije nije bio primećen. Slično se događalo i na području muzike, sa takvim velikim imenima kao što su Maler, Šonberg, Skrjabin i Stravinski.

Sve su to neizbrisiva svedočanstva o veličini promena kakve mogu da se dogode i u umetnosti a ne samo u filozofiji, nauci i tehnologiji. Promena je oblik opstajanja i ključ za tumačenje spektakularnih, dotle neviđenih, široko rasutih, fascinantnih i nezadrživih **promena** u umetnosti. I ovo je tačka na kojoj valja evocirati neponovljivo iskustvo fantastičnog uzleta umetnosti, naročito slikarstva, poezije i teatra u ranim godinama konsolidacije

Sovjetskog Saveza kao fundamentalno preobražene, socijalističke, „radničke“ države. To je bezmalo čist, ničim pomućen globalnosistemski i opštedruštveni eksperiment koji zorno pokazuje kakav uticaj na razvoj umetnosti ima najpre ukidanje socijalno uslovljenih ograničenja koja potiču iz šireg društva, a potom šta tako naglo oživelej i silno rascvetanoj umetnosti mogu da učine nova sputavanja koja su opet socijalno determinisana i potiču iz političke opredeljenosti za totalnu instrumentalizaciju umetnosti. Ta instrumentalizacija se svodi na pretvaranje umetnosti u sredstvo za „inženjering ljudskih duša“.

Neka se uz sve to zapazi da iza kreativne eksplozije umetnosti nije stajala nikakva državna politika, nikakva podrška sa vrhova vlasti. Bilo je dovoljno samo da budu uklonjene državno instalirane i u tom obliku dugo održavane prepreke i ograničenja. Umetnost se hrani *slobodom*. Taj samorodni i autonomni veliki prasak u umetnosti pojavio se kao posledica radikalnih pa makar i privremenih *promena u ambijentu*. Ta čudesna epizoda u umetničkom *razvoju* jako je slična u svom nastajanju i daljoj genezi velikoj Industrijskoj revoluciji i potonjem razvitku koji se protegao kroz čitav sjajni i, čini se neponovljivi, XIX vek. Industrijsku revoluciju, ali i dalji razvitak sve do u rani XX vek, niko nije planirao niti je pokrenuo nekakvom prosvetnom politikom. Ponajmanje je nastala kao plod projekta koji je „osmislio“ tim posebno mudrih i vanredno časnih ljudi, nekih moralnih giganata datog društva i vremena. Bio je dovoljan puki *ambijent* nastao dugim i postepenim evolutivnim razvojem društvenih vrednovanja i opredeljenja, dobre prakse u trgovini i van nje, institucija i pravnih okvira. Ceo taj razvoj ni u kom smislu nije bio inspirisan željom da se omogući brza ekspanzija privrede ili neki njen veliki preokret. Naprotiv, taj ambijetalni razvitak išao je linijom zaštite čoveka, njegovih sloboda i vrednosti, a *slobodni ljudi* su u *takvom ambijentu* proizveli civilizacijsko privredno čudo bez državne podrške ili saradnje.

Tako dalekosežne, munjevit i na raznim linijama ostvarivane promene same po sebi predstavljaju ogromno bogatstvo. No, uz sve

to javlja se još jedna upadljiva komponenta koja to bogatstvo dodatno uvećava: to je činjenica da u sekularnom razvoju umetnosti postoje dugi, milenijumima mereni periodi gradualističkih i evolutivnih, jedva primetnih promena naporedo sa upravo opisanim eksplozivnim promenama koje iz osnova menjaju zatečene stilove u razmacima od po svega nekoliko godina. Tako Ty i Walker (1984, p. 50) konstatuju da se Platonove predstave o svetu, kao refleksija ali i inspiracija određenih stilova u umetnosti, uopšte nije menjala, kao što se vrlo sporo i naglašeno evolutivno menjala i umetnost koja je sa tom filozofijom bila komplementarna i naporedo sa njom odražavala jedno stanje duha za čije su gradualne, diskretno stupnjevite promene bili potrebni milenijumi. Tako Ty i Walker (p. 50) konstatuju da je za začuđujuće male promene umetničkih formi od oslikanih površina Hierankopolisa iz vremena od 3200 godina p.n.e. do dekoracija Saqqaraha iz vremena od 2400 godina p.n.e. bio potreban gotovo čitav milenijum. To skoro neverovatno iskustvo nameće se kao uporedivo sa slikama iz egipatskih piramida iz vremena 1500-1166. godine p.n.e. budući da su one stilom tako sporo evoluirale da se u manje analitičnom praćenju jedva mogu i primetiti. Tako se dolazi do zaključka da se u istoriji umetnosti izdvajaju i dugi periodi evolutivnog razvoja koji se graniče sa stagnacijom, a u veoma dugim intervalima na nju se i svode, a da, s druge strane, postoje etape gotovo neshvatljivog, doslovno munjevitog i eksplozivnog poleta neočekivano proisteklog iz ranije uspostavljenih nesavršenih trendova. Posmatran u celini, razvoj umetnosti ne samo što sadrži fascinantne, neodoljivo impresivne *promene*, nego i jednako upadljive promene u ritmu i dosegu samih tih promena. Ovaj drugi „sloj“ promena mogao bi se nazvati metapromenama ili promenama višeg reda.

14. Promene u umetnosti kao mogući oblik progressa

Univerzalnost promena i njihova trajnost uz kontinuitet koji ih čini sveprisutnim i u vremenskoj dimenziji ima za posledicu da je svaki narativ o promenama izvor iskušenja da se u raspravu uključi prevelik broj pitanja i otvori mnoštvo nedoumica. Teško je u

razmatranju promena ostaviti po strani ne samo umetnost kao oblast u kojoj se one neprekidno događaju nego i prirodu novina koje donose i odabir kriterija za njihovu ocenu. U prethodnom odeljku uveden je pojam dimenzija konglomerata umetnosti kao celine čije promene nisu podložne decidnim, tvrdim i jednoznačnim ocenama. Može li se govoriti o progresu u beskrajno razuđenom i nepojmljivo zamršenom svetu umetnosti? Dimenzije te mnogostruko isprepletene celine su brojne i podložne stalnim, doslovno kontinuiranim promenama. Ima li u tim promenama išta što bi moglo da se okvalifikuje kao „progres“? Filozofi naginju ka sudu da, za razliku od nauke u kojoj se bez zadržske i ograda može govoriti o progresu, u umetnosti pojam progressa ne može zasnovano da se konceptualizuje (Berberović 1990, s. 126). Pa, ipak, u moru dimenzija kojima se odlikuje taj beskrajni svet umetnosti velika je verovatnoća da se nađu one koje su dovoljno reprezentativne sa stanovišta razvoja i napretka i takve koje obiluju promenama, i to dovoljno dalekosežnim da mogu da se okarakterišu kao izvestan napredak.

Treba uočiti da za identifikovanje i dokazivanje napretka treba, kako je detaljno obrazloženo u prethodnom odeljku, da budu ispunjena dva uslova: (1) da se identifikuju dimenzije koje bi se okarakterisale kao relevante za prepoznavanje napretka, i (2) da se u tim dimenzijama otkriju promene koje bi shodno važećim kriterijima mogle da se ocene kao progres. Čisto subjektivni momenat, neka vrsta proizvoljnosti javlja se na dva nivoa: (1) odabir dimenzija za koje će se uzeti da su relevantne za konstatovanje progressa, i (2) iznalaženje promena na tim dimenzijama, uz eventualno kalibriranje njihovog intenziteta, koje će biti prepoznate i priznate kao odgovarajući napredak.

Bez pretenzije, a i bez uverljivo dokazive mogućnosti, da se identifikuju promene koje će nesumnjivo imati karakter progresivnih prodora, ovde će ukratko biti opisane neke markantne promene u svetu književnosti koje bi u izvesnom smislu mogle da se proglašavaju za napredak. Te se promene neće odnositi na kvalitet ili značaj umetničkih dela nego na kriterije za njihovo vrednovanje. Iz razabiranja tih kriterija biće eventualno moguće nešto zaključiti i o

promeni kvaliteta i nivoa dela koja su predmet kritičke evaluacije. Jer, način na koji se uz primenu bilo kakvih kriterija cene neka dela otkriva mnogo i o karakteru i dometima samih tih dela. Iz kritičke ocene odgovarajućih dela moglo bi se pod određenim uslovima dosta toga zaključiti i o kvalitetu i umetničkom nivou samih dela, pa tako i o eventualnom progresu u umetnosti, sve shodno standardima i kriterijima koji u nekim okolnostima mogu da važe ali ne moraju da budu univerzalno prihvaćeni. Iz toga bi mogao da sledi preliminarni zaključak da se ideja progressa u umetnosti može prihvatiti uslovno i kvalifikativno. Isti skup promena može uz jedan skup kriterija da se okvalifikuje kao progres dok takva karakterizacija ne bi dolazila u obzir uz neki drugi skup kriterija.

14.1 Jasnoća i gramatička pravilnost kao opredeljujući kriterijum

Prva dramatična promena u gledanju na književnost, tumačenju dela i njihovoj evaluaciji biće razmotrena uporednom analizom jednog ranog, sad već davnog pristupa oceni pesničkih tvorevina, vezanog za legendarnog Bogdana Popovića i poznatog pod nazivom *red-po-red* estetike i prateće ocene pesničkih tvorevina. Ta analiza obuhvatiće poređenje sa savremenim, još uvek aktuelnim gledanjem na pesnička ostvarenja kakvo je došlo do snažnog izražaja u drugoj polovini prošlog stoleća a svoju primenljivost zadržala je do sadašnjeg vremena.

Prvi tekst u poređenju koje će otkriti ogromnu promenu u gledanju na pesnička dostignuća, te tako temu *promena* pretresa u jednoj oblasti na koju se retko ili nikad ne osvrćemo, jeste jedna ekstremno kritička i krajnje nepovoljna Popovićeve ocena pesničkog dela Alekse Šantića (1960, ss. 23-34). Popovićev kritički prosede primenjen na Šantićevu poeziju sastoji se u rigoroznom i krajnje detaljnom a isključivom ispitivanju svake rečenice, tj. *svakog reda*, i u proveravanju razumljivosti i nedvosmislenog značenja svakog iskaza u svakom stihu. Pritom se ispituje gramatička ispravnost kao što je slaganje rodova i brojeva u pojedinim rečenicama i „prihvatljivost“ pojedinih reči, odnosno njihovih varijanti. Pesma je

lepa ako joj je lep svaki *red*, a to znači u celosti transparentna, jasna i razumljiva, estetski efektno uobličena i, posebno, lišena jezičkih rogotatnosti, kratkih spojeva nekorektno povezanih reči i dvosmislenosti izraza usled nepotpune ili defektne artikulacije.

Popovićev pristup i estetika koja mu je u osnovi najbolje se vidi iz zamerki, pa i jetkih kritičkih opservacija koje on upućuje pojedinim stihovima, načinu na koji su iskazani, pa čak i pojedinim rečima. Biće, dakako, izdvojeni samo neki reprezentativni primeri, koliko je potrebno da se odredi i ilustruje jedan pristup delu koji je potonjim razvojem načina delovanja u ovoj oblasti zamenjen pristupima koji su toliko različiti u odnosu na ovaj, sad već tradicionalan, da se može govoriti o ogromnoj, može se reći istinski tektonskoj *promeni*.

Popović Šantiću zamera mnoge „nelogičnosti“, pridevajući stvarima osobine „u potpunoj opreci sa njihovom prirodom“, međusobno vezujući nespojive pojmove „koji jedan prema drugom stoje kao dva gladna psa pred neoglodanom košću“ (s. 23), i, ukratko, upuštajući se u metafore koje ne mogu da prođu elementarne logičke testove. Popović Šantiću zamera što kod njega kapi kiše mogu da „kanu“ (ovde i u nastavku njegovih navodnici) iz vedra neba, što mesec predmete „zlati“ a sam je „plav“, a još mu je i zrak „bled“. Šantić je Popovića razočarao osobito iskazom da je „sunce hladno“, da isto Sunce, umesto da se penje nebom, „silazi niz plava brda“, da je „sjaj njegove drage spalio njegova krila“, te da se „bistri potok gubi iz prisjenka na svetlo“. Kako može, mora da se pitao Popović, potok da se *gubi* ako iz prisjenka izlazi na svetlo; pri izlazu na svetlo može samo da se *javi* ili *pomalja*. Popovića osobito ljuti kad pesnici tako postupe sa redom reči „da čovek koji zna svoj jezik ima muke da pogodi šta su hteli da kažu“ (s. 24), a potom citira četiri Šantićeva stiha iz kojih se zaista ne da razabrati da li zvuk večernjeg zvona nosi pesnikov duh ili je možda obrnuto. Popović ne pristaje na dvosmislenost i izraz u kome će čitalac odabrati varijantu značenja koje se bolje uklapa u njegov estetski osećaj. Takvih primera jezičkih i logičkih nesklada Popović je kod Šantića našao

mного, ali hita da doda da ništa bolji nisu ni drugi pesnici i da toga što bi moglo da se nazove rogobatnim nelogičnostima ima sijaset.

To je jedan (famozni *red-po-red*) način gledanja na poeziju. Da bi se pokazala veličina *promene*, evaluacioni skok u oceni pesničkih ostvarenja koji ide do neprepoznatljivosti, biće radi poređenja navedeni primeri gledanja i evaluacije iz novijeg perioda, oni kakvi se manje-više sreću i prihvataju i danas. To što je Popovića užasavalo savremeni kritičari prihvataju kao legitiman način pesničkog izražavanja, kao složene i često „višespratne“ pesničke figure koje, bez osećaja krivice ili opterećenja sablažnjivosti, otvaraju prostor za bokore različitih tumačenja i, u očekivanju da se čitalac u praćenje teksta uključi sa svojom aktivnom saradnjom, svakog takvog čitaoca promovišu za svojevrsgnog koautora.

Kopernikanski skok u gledanju na poeziju, te tako i na karakter i sadržaj same poezije, jarko pada u oči ako se pogledaju neke ocene i kritička razmatranja jednog broja novih, u stvari savremenih kritičara. Daleko od toga da traže mogućnost neposrednog jednoznačnog tumačenja i transparentnost svakog izraza i sintagme, oni, naprotiv, dozvoljavaju formulacije koje daju mogućnost različitih tumačenja, pa čak i takve iskaze koji se sami za sebe ne mogu razumeti niti nedvosmisleno protumačiti.

Tako Zoran Mišić, možda najugledniji i najuticajniji kritičar u posleratnoj Srbiji i šire, autor neprevaziđene *Antologije srpske poezije* (1963), komentarišući i estetski odmeravajući poeziju Zvonimira Goloba, prihvata i afirmativno interpretira brojne alogične konstrukcije kao nešto sasvim prirodno i u njihovom kombinovanju vidi originalne prodore i veliki poetski potencijal. Konstrukcije lišene uobičajene logike on vidi kao elemente novog, bogatijeg estetskog univerzuma i tretira ih kao ishodišta bitno promenjenih, ranije čak neslućenih značenja. Tavkim značenjima i njihovim mogućim, makar i različitim tumačenjima poezija širi horizonte umetničkog doživljavanja pa i spoznajnu dimenziju odgovarajućih *mogućih* logičkih sadržaja. Kao izdanke i međaše jedne nove estetike on izdvaja takve verbalne kombinacije kao što su „ribe što pevaju, konji što uspravljaju Cigane, staklena bedra ljubavnika, očajne trave,

domovine puževa...“ (s. 66). To što bi Bogdana Popovića sablaznilo Mišić ističe kao nove domete jedne fundamentalno preobražene poezije.

Na istom mestu on otvoreno podržava iracionalne izlive i uzlete savremene poezije: „Iracionalne po svome sadržaju, alogične ponekad u svojoj strukturi, metafore u ovim stihovima najčešće se, svaka ponaosob, ne mogu racionalno 'objasniti', ali združene međusobno, pokrenute unutrašnjim svojim magizmom, one se postupno, takoreći same od sebe, organizuju u jednu celovitu sliku sveta. Tako se cela pesma pretvara, u stvari, u jednu jedinstvenu složenu metaforu koja, ma koliko da je polihromna i hermetična, ima svoj tonalitet, svoju boju, svoju homogenu unutrašnju strukturu: jedna jedinstvena poetska misao nosi je i usmeruje“ (s. 67).

Možda je još znakovitije šta o neposrednoj razumljivosti poezije i njenoj svekolikoj ili pak izostaloj pristupačnosti misle sami pesnici. Veoma karakterističan, odista indikativan a eksplicitno formulisan stav dao se zapaziti kod Branka Miljkovića (2002). U svom eseju sa takođe indikativnim naslovom „Nerazumljivost poezije“ on, pored ostalog, kaže: „Posle Bretona, koji je branio u poeziji nerazumljivost, to 'neuništivo jezgro noći', i Jaspersa, koji govori o 'vanvremenskoj tami Autentičnog', očiglednost nije uspela da kaže išta novo u svoju odbranu. Pred strogim pogledom autentičnosti njeno pozivanje na preživelo mimetičko shvatanje umetnosti ostalo je neodrživo i smešno“ (s. 350). U daljem tekstu on čak obrazlaže *potrebu nerazumljivosti*: „Nerazumljivo u poeziji uslovljeno je samim karakterom predstava pevanja i mišljenja. Ali čak i da nema uslovljenosti, poezija bi samim svojim oblikom težila nerazumljivom i neočekivanom. Budući da je...shvatanje linearnog iščezlo iz našeg života, ideja o obliku kao neprekinutosti celine morala je biti odbačena. Ako je linearno to što konstituiše oblik, onda oblika u klasičnom smislu te reči više nema. Poezija je pribegla slobodnim i diskontinuiranim formama...*Ona se morala osloboditi normi jasnosti* da bi odgovorila na pitanja koja joj niko nije postavio“ (s. 351, podvukao Lj.M.).

Komentar može da bude sasvim sažet. U poeziji kao važnoj (ključnoj?) oblasti umetničkog stvaralaštva dogodila se promena koja je napred okarakterisana kao tektonska. Neizbežnost i univerzalnost promena dogodila se i na području koje ostaje daleko izvan dominantnih društvenih preobražaja i njihovih ekonomskih i političkih implikacija. U odnosu na Heraklitovo znamenito zapažanje ništa se u ovoj presudno važnoj dimenziji nije izmenilo. Ovde je zorno došao do izražaja preokret u gledanju na poeziju i u njenom umetničkom valorizovanju, a taj preokret bez sumnje prati i zrcali duboke promene u biću same poezije – u njenoj sadržini, spoznajnim uvidima koje takođe pruža i velikim porukama koje su najvažniji deo njene društvene misije. Neka tek usput bude primećeno da se sačuvao i produžio taj trend oslobađanja od Prokrustove postelje sa uklapanjima u neke apriorne kalupe koji onemogućavaju smelije stvaralačke uzlete i polimorfne metafore sa bokorima različitih značenja. Pomenuta antologija Z. Mišića, sa Popom i Pavlovićem kao nekom vrstom epiloga u poeziji jednog vremena, živo svedoči o nastavku toga trenda. Noviji pesnički razvitak kao da je doneo (samo!) izvesno smirivanje te naglašeno smeće tendencije ka bogatstvu izraza i nekonvencionalnosti sadržaja, ali je izrazita pesnička sloboda u svojoj bogatoj metaforičnosti i leksičkoj štedrosti očigledno sačuvana (v. Lazičić 2014). Kratak citat iz pesme N. Dušanova, date u Lazičićevom pregledu (s. 129), potvrđuje ovu konstataciju: „Pesma se smejala./Jarčevi kašljali./Suze su silazila niz dimnjak./Vatre cvrčale./Đavo je bio pečen i hrskav./

14.2 Jedan oblik očiglednog progressa u umetničkom stvaralaštvu

O tome može li se smisljeno govoriti o napretku u umetnosti ovde je zauzet jedan oprezan, rezervisan i ne baš dokraja određen, a pogotovo ne tvrdo formulisan stav. Nasuprot ocenama koje, kako izgleda, prevladavaju u filozofiji o predvidivoj zastupljenosti progressa u nauci i o njegovom odsustvu u umetnosti, ovde su u moru nesumnjivih i kontinuiranih promena izdvojene neke koje, uz opreznju interpretaciju, kao da sugerišu ideju progressa i u ogromnom,

široko razuđenom, mnogokratno zamršenom i ne uvek lako tumačenom svetu umetnosti. U sećanje dolazi jedna Kašaninova misao da je mnogo toga u umetnostima izvan onih što se verbalno ostvaruju – zapravo neizrecivo; kad bi to što sadrže umetnosti van poezije i književnosti uopšte moglo u celosti verbalno da se izrazi, onda potreba za tim umetnostima ne bi ni postojala; bila bi dovoljna sama reč.

U ovoj oblasti, kao i u brojnim drugim, neke propozicije, koje su zbog svoje apstraktnosti i širine pravi, teško razrešivi izazovi na planu uopštenog diskuzivnog dokazivanja, ispostavljaju se kao lako dokazive kad se pribegne konkretnim primerima. Ako je nešto jasno uočljivo u svetu očiglednih i svima primetnih pojava, onda je nesumnjivo da to postoji i kao element apstraktnog misaonog odraza toga sveta i kao deo tog sveta u najkonkretnijem smislu. Ovde će najpre biti istaknut jedan slabo viđen i nedovoljno citiran primer napretka u jeziku i pismenosti, a to bi mogla da bude pouzdana indikacija postojanja *promena koje imaju karakter progressa* u svetu umetnosti kao takvom. Reč je o jednom od mnogobrojnih tekstova Jovana Skerlića (1950/1907/) u kome se on brani od nasrtaja jednog književnog kritičara iz redova dobro poznate *filološke škole* koji ga je napao zbog njegove „krupne“ jezičke devijacije, udaljavanja od ranije formiranih i za jedno vreme okamenjenih leksičkih i sintaktičkih obrazaca za izvesno vreme (period izrastanja i dominacije poznate *Omladine srpske*) i oformljenih i čvrsto ukorenjenih uz uverenje da su trajno važeći, nedodirljivi i sakrosanktni. Svog kritičara J. Živanovića Skerlić prepoznaje kao čoveka koji „od najezde književnih varvara spasava srpski jezik“ (s. 447). Sam Skerlić, dakako, ne misli da su ideje tog zakasnelog filološkog kritičara sadržinski dovoljno važne da bi zasluživale neki poseban ili bilo kakav komentar, ali zapaža da „njegova filološka dogmatičnost i netrpeljivost zaslužuju da se zabeleže kao jedan od poslednjih trzaja stare filološke škole na umoru, koja je bila tako kobna za razvoj našeg književnog jezika“ (s. 447). On podseća na – iz njegove tada savremene perspektive *ludo* – vreme kada su se vodile opširne rasprave ne o estetskim, filozofskim, idejnim i

sadržinskim svojstvima kniževnih dela nego o takvim pitanjima kao što su treba li pisati *vatrogasac* ili *vatrogaša*, *podoban* umesto *spособan* i ne bi li kao varvarizme iz srpskog jezika trebalo prognati reči kao što su *priroda*, *iskren*, *gorak*, *slovo*...

Razlika u dva pristupa je zaista ogromna i dovoljno velika da ozbiljno navede na pomisao da bi te ogromne promene u stavu prema jeziku i stilu mogle ne samo da se označe kao iraverzibilni preokreti nego i kao nesumnjiv progres u jeziku i njegovoj upotrebi, pismenosti i njenom dinamičnom razvijanju. O Živanoviću Skerlić govori kao o preživlom egzotičnom reliktu jednog vremena koje je „tako daleko od nas i koje nam je teško razumeti. Mi ne verujemo više u filološke dogme niti priznajemo dogmatičnu ortografiju. Mi držimo da je jezik živ organizam, da je u večnom postajanju, u besprekidnoj evoluciji. Jezik nikada nisu stvarali filolozi po nekim apsolutnim pravilima *a priori*: njega je stvarao narod kako je umeo i mogao, najkraćim i najneposrednijim putevima, i zato su svi jezici puni jučerašnjih grešaka koje su postale pravila...Gramatičari imaju samo da beleže ono što postoji, a ne da određuju pravila kojim sam jezik ide“ (s. 448). Sa razumljivim ogorčenjem Skerlić prebacuje Živanoviću što mu zamera zbog upotrebe reči kao što su *revnosno*, *nezavisno*, *zvanično*, *zabeleška*, *oslovljavati*, *neophodan*, *pobornik*...Za svog oponenta Skerlić kaže da bi od njega bio spreman da zahteva da umesto *neosporno* piše *bez dvojbe*, umesto *kazna* da bude *kazan*, umesto *ponoć* nekakvo *ponoće*...Ukratko, iz povelikog dodatnog broja „naloga“ koji bi proisticali iz dogmi u kojima se okamenila filološka kritika, u punom blesku izbija na videlo ogromna razlika između dva vremena, razlika koja se stvorila u razmaku od dvadesetak godina. Ne treba zaboraviti da su Skerlić i Živanović bili savremenici iako je ovaj potonji očigledno bio znatno stariji. Time je otkriveno još jedno važno polje u oblasti kulture na kome su se u intervalima sasvim ograničene dužine događale bezmalo spektakularne promene, promene takvog dosega da se ova dva polemičara doživljavaju kao tipski predstavnici dva potpuno različita, galaktički udaljena sveta. A uz to i promene kojima je praktički nemoguće odreći karakter *progres*a.

I, opet, nemoguće je ne doživeti Skerlića kao neosporivo i nesumnjivo superiornog aktera u ovom polemičkom sukobu, a to očigledno znači superiornost čitave kulturne klime i ambijenta čiji je Skerlić izdanak. Iz toga neodoljivo sledi prethodno naznačena ideja da se na tom važnom području kulturnog života dogodio nesumnjiv *progres*. O progresu ima smisla govoriti i kad je umetnost u pitanju, bar u nekim specifičnim okolnostima i na nekim prepoznatljivim linijama šireg sektorskog napretka. Uostalom, o ovim promenama kao nepobitnom obliku napretka energično se i bez trunaka sumnje izjašnjava i sam Skerlić: „Za šezdeset godina kultura i književnost u srpskom narodu znatno su se krenule napred, duhovni vidici znatno su se proširili, duše su postale složenije, i za nove ideje i za nova osećanja, stvara se i novi, razvijeniji književni jezik“ (s. 448).

Upravo zbog potrebe da se razmatranjima o mogućem postojanju progressa u umetnosti dodatno doprinese tako što će rezerve i nedoumice biti otklanjane, doima se kao jedinstveno i dragoceno jedno dalje svedočenje o epizodi očiglednog i, reklo bi se, neosporivog napretka u umetnosti pisane reči. To svedočanstvo je utoliko vrednije i znakovitije što dolazi iz pera tako znamenitog i bezizuzetno uvažavanog autora kakav je Ivo Andrić (1976/1949/). U svojoj istančanoj analitičkoj pozornosti Andrić je zapazio jedan naglašeno markantan i gotovo neverovatan primer napretka u stilu i jeziku. Najpre je uporedio tekstove poznatog starog pesnika Jove Ilića, za koga kaže da nije nezanimljiv niti nevažan, sa pisanjem njegovog sina, znamenitog a i danas uvaženog, pesnika Vojislava Ilića i konstatovao ogromnu razliku, dabome u korist ovog potonjeg.

Tekst Jove Ilića je zastareo, patetičan, razvučen i pretrpan turcizmima u meri koja ga čini karikaturnim. Poređenje sa sinovljevim tekstom zaista deluje kao ogroman skok, impresivan napredak u intervalu od svega jedne generacije. A potom je, još efektnije, sastavio tri teksta iz pera tri pripadnika porodice Nenadović, i to tako da su pisci tekstova pripadnici triju sukcesivno raspoređenih i vremenski jasno, iako ne previše, razdvojenih naraštaja. Prvi tekst je kazivanje prvog u tom generacijskom sledu, Alekse Nenadovića o odlasku u Manastir Fenek na viđenje sa

austrijskim carem. Povod je bilo osiguravanje podrške za srpske bune u kojima je Aleksa bio izuzetno aktivan i zbog kojih je u vreme dahija i pogubljen. Drugi tekst je odlomak iz čuvenih memoara prote Mateje Nenadovića, a treći iz poznatog putopisa Ljube Nenadovića *Pisma iz Italije*. Andrić navodi prilično opširne odlomke iz sva tri izvora (1976/1949/, ss. 44-8).

Utisak je frapantan. Svaki tekst je snažan, jedar i slikovit na svoj način, ali je razlika u prezentaciji ogromna, i to takva da se vidi skokovit napredak iz teksta u tekst, tj, iz naraštaja u naraštaj. Upadljiva poboljšanja smesta se zapažaju u opštem nivou prezentacije, leksičkom bogatstvu, bogatstvu obrta i stilskih figura, u intonaciji tekstova i njihovoj eufoničnosti, u harmoničnosti pojedinačnih stilskih elemenata utkanih u ta kazivanja, u širini opservacija i eleganciji njihove jezičke formulacije i, najzad, u opsegu obaveštenosti i nivou opšte kulture koji iza tih različitih tekstova očigledno stoje. Nemoguće je u tome ne videti impresivan napredak. Jest da sva tri slučaja spadaju u šire definisanu sferu umetnosti, ali napredak je ipak ne samo nesumnjiv nego i neočekivano velik. Čak i ako bi bilo moguće identifikovati neki generlni i izrazito apstraktan smisao u kome se o napretku u umetnosti ne može govoriti, postoji veliki broj zasebnih linija – jezik, stil, nivo opšte obaveštenosti, mera u kojoj tekstovi korespondiraju sa eksternim kulturnim okruženjem... – na kojima je napredak ne samo mogući i ne samo očigledan nego i doslovno frapantan.

O tome u čemu se sastoji i kakav je po svom karakteru napredak ostvaren u tri pokolenja, za ciglo 60 godina, možda je najbolje poslužiti se onim što je istakao sam Andrić ispitujući komparativno ova tri teksta. Po njemu, poređenje ta tri slučaja pokazuje i sledeće. „Od one orijentalne vizije i skaske, gotovo apsolutnog nepoznavanja života i sveta izvan svog patrijarhalnog načina života, stalnog čuđenja pred svetom i odbrane svoga najužeg, – kod kneza Alekse, čije pričanje liči na *Hiljadu i jednu noć*, vidimo pričanje Prote Mateje koji već govori šire, on pominje Kolumba, govori o vožnji Dunavom, o Kijevu i Moskvi, ali uvek u granicama svojih interesa i svojih užih shvatanja...I samo tako vidi, i može i ume da vidi, svet oko sebe...U

Ljubi Nenadoviću...imamo već modernog pisca. Njegov interes prevazilazi daleko...ne samo interese njegove lične i njegove uže sredine. On govori o Danteu...o gotici, o papstvu i svemu ostalom..." (Andrić 1976/1949/, s. 48).

Neizbežan je zaključak koji je načinio sam Andrić kad kaže da se vidi „na tih nekoliko primera kako je zanimljiv *razvitak* imao naš stil i kako u svojoj povezanosti sa životom taj nagli *razvitak* u neobično kratkom vremenu sa velikim skokovima odgovara potpuno razvitku svih ostalih grana našeg života“ (Andrić 1976/1949/, s. 43). U oba prethodna citata reč *razvitak* podvukao je autor ovoga teksta. U jednom važnom segmentu umetnosti *razvitak* je ne samo moguć nego se u pojedinim sklopovima okolnosti prosto nameće kao evidentan i neosporiv. U pojedinim reznjevima nerazmrsivog spleta umetničkih delatnosti i u jasno razaznatljivim istorijskim intervalima progres je nepobitan makar i da nikad nećemo biti u stanju bazuslovno da utvrdimo da je neko veliko delo iz XX stoleća van svakog spora iznad velikih dela antičkih umetnosti. Ne samo da je umetnost sva u znaku promena nego su neke od tih promena nesumnjiv progres, nepobitan napredak u atributima koji pod svim okolnostima moraju da se prihvate kao relevantni.

*

Narativ o promenama je priča bez kraja. Koliko god da se nastoji da obuhvat bude što potpuniji, ma koliko da je ostalo neiskorišćenih zabeleški u pripremi za ovaj tekst, univerzum promena ne može se iscrpiti prosto zato što je beskrajan. Govoriti o promenama znači govoriti o totalitetu svega što postoji, a to znači o čoveku, društvu, o njegovoj svesti sa svekolikim idejama i saznanjima i, najzad, opet o univerzumu kao najširem zamislivom entitetu u našoj spoznaji i svekolikoj praksi. Ako bi mi bilo spočitnuto da sam u beskrajnu promenu propustio neke važne blokove, smesta bih se saglasio i muklim glasom dodao da to zasigurno znam.

Citirana dela

1. Akerlof, Džordž i Robert Šiler (2010/2009/). Životni duh. Beograd: JP Službeni glasnik. Prevela Vesna Petrović.
2. Allen, R.G.D. (1963). *Mathematical Economics*. London and New York: Macmillan&Co Ltd and St Martin's Press.
3. Anderson, Alexandra (1984). Twentieth-Century Art. In Lisa Taylor, ed., *The Phenomenon of Change*. New York: Cooper-Hewitt Museum – The Smithsonian Institution's National Museum of Design, 104-105.
4. Andrić, Ivo (1976/1949/). Nešto o stilu i jeziku. U I. Andrić, *Istorija i legenda*. Sarajevo, Zagreb, Beograd, Ljubljana i Skopje: Svjetlost, Mladost, Prosveta, Državna založba Slovenije i Misl, 32-48.
5. Arrow, Kenneth (1962). The Economic Implications of Learning by Doing. *Review of Economic Studies* 29 (June), 155-173.
6. Bagvati, Jagdiš (2008/2004/). *U odbranu globalizacije*. Beograd: JP Službeni glasnik. Preveo Slobodan Damnjanović.
7. Berberović, Jelena (1990). *Filozofija i svijet nauke*. Sarajevo: Svjetlost.
8. Bjukenan, Džejms (2002/1975/). *Granice slobode – između Levijatana i anarhije*. Beograd: Dereta. Preveo Mašan Bogdanović.
9. Boetke, Peter J. and Daniel J. Smith (2016). Evolving Views in Monetary Policy in the Thought of Hayek, Friedman and Buchanan. *Review of Austrian Economics* XXIX, 351-370.
10. Browning, Edgar K. (2008). *Stealing from Each Other*. Westport, Connecticut and London: Praeger.
11. Bžežinski, Zbignjev (2001). *Veliki promašaj – rođenje i kraj komunizma u XX veku*. Podgorica: Vizart. Preveli Boro Peković i Veljko Nikitović.
12. Dahrendorf, Lord *et al.*, eds., *The Paradox of Unintended Consequences*. A collection of papers. Budapest and New York: Central European University Press.
13. Hajek, Fridrih fon (2002/1967/). Puna zaposlenost, planiranje i inflacija. U *Studije iz filozofije, ekonomije i politike*. Beograd: Paideia. Preveo Dragan D.Lakićević.

14. Hayek, Friedrich A. (1990/1988/). *The Fatal Conceit – The Errors of Socialism*. London: Routledge.
15. Karsten, Frenk i Karel Bekman (2013). *Demokratija – mit i stvarnost*. Novi Sad i Beograd: Global Book i Katalaksija.
16. Klaić, Bratoljub (1956). *Veliki rječnik stranih riječi*. Zagreb: Zora.
17. Lakićević, Dragan D. (2002). Filozofija kritičkog racionalizma Karla Popera. Predgovor u Popper (2002/1963/, ss. 5-18).
18. Lazičić, Goran (priređivač, 2014). *Panorama nove poezije u Srbiji*. Beograd: Dom kulture Studentski grad.
19. Mandeljštam, Nadežda (1984/1983/). *Sećanja i razmišljanja*. Beograd: Prosveta. Prevela Anđelija Demetrović-Matijašević.
20. Madžar, Ljubomir (2011). *Iskušenja ekonomske politike u Srbiji*. Beograd: JP Službeni glasnik.
21. Madžar, Ljubomir (2016). Razvojna klopka u privredi Srbije. Referat na savetovanju *Ekonomska politika Srbije u 2016. godini* u organizaciji Naučnog društva ekonomista Srbije sa Akademijom ekonomskih nauka (AEN) i Ekonomskim fakultetom u Beogradu održanom 12. XII 2015. na Ekonomskom fakultetu u Beogradu, objavljeno u istoimenom zborniku, red. Dejan Šoškić i Milojko Arsić. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, 209-237.
22. Madžar, Ljubomir (2019). Development Diptych in the Post-Socialist Growth Experience – With Reference to Serbia. *Glasnik za društvene nauke*, God. XI, Br. 11, 37-112.
23. Madžar, Ljubomir (2021). Imperativ prilagođavanja u svetu svekolikih promena. *Glasnik za društvene nauke*, God. XIII, Br. 13, 16-81.
24. Mihajlović, Srećko (2010). Priča o tranziciji ili naracija o našim beskrajnim menama. U Srećko Mihailović, ur., *Kako građani Srbije vide tranziciju – istraživanje Javnog mnjenja tranzicije*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, 7-28.
25. Milanović, Branko (2016). *Global Inequality – A New Approach for the Age of Globalization*. Cambridge, Massachusetts

and London, England: The Belknap Press of Harvard University Press.

26. Miljković, Branko (2002). *Sabrane pesme*. Niš: Prosveta.
27. Mishan, E.J. (1982). *Introduction to Political Economy*. London: Hutchinson.
28. Mišić, Zoran (1976). *Kritika pesničkog iskustva*. Beograd: Srpska književna zadruha.
29. Osiatynski, Viktor (2000). The Constitutional Honeymoon is Over. The Paradox of Post-Communist Constitution Making. In Lord Dahrendorf *et al.*, eds., *op. cit.*, 143-162.
30. Poper, Karl R. (2002/1963/). *Pretpostavke i pobijanja*. Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. Preveo Dragan D. Lakićević.
31. Poper, Karl R. (1993/1971/). *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod. Preveo Branimir Gligorić.
32. Popović, Bogdan (1960/oko 1905/). O pesmama A. Šantića. U *Srpska moderna*. Priredio Zoran Gavrilović. Sarajevo: Svjetlost, ss. 23-34.
33. Prokopijević, Miroslav (2015). Liberalni i državni kapitalizam. Referat na savetovanju AEN *Liberalne i komunitarne opcije u institucionalnoj izgradnji i ekonomskoj politici*, održanom 20. marta 2015. na Ekonomskom fakultetu u Beogradu, objavljeno u istoimenom zborniku koji je je izišao kao specijalni broj časopisa *Ekonomске ideje i praksa*, br. 16-17, ss. 99-126.
34. Rev, Istvan (2000). The Self-Not-Fulfilling Prophecy. In Lord Dahrendorf *et al.*, eds., *op. cit.*, 285-300.
35. Saks, Džefri D. (2014). *Doba održivog razvoja*. Beograd: Centar za međunarodnu saradnju i održivi razvoj – CIRSD i JP Službeni glasnik. Prevele Mira i Vera Gligorijević.
36. Skerlić, Jovan (1950/1907/). Filološki dogmatičari i književni jezik. U Midhad Begić i Najdan Pašić, priređivači, *Odabrani spisi*. Beograd: Novo pokolenje, ss. 447-449.

37. Sornette, Didier (2003). *Why Stock Markets Crash – Critical Events in Complex Financial Systems*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
38. Stojanović, Božo (2005). *Teorija igara – elementi i primena*. Beograd: JP Službeni glasnik.
39. Šaj, Oz (2001/1995/). *Industrijska organizacija – teorija i primene*. Beograd: Ekonomski fakultet Beograd.
40. Tasić, Slaviša (2012). *Svetska ekonomska kriza – dileme i rešenja*. Beograd: JP
41. Tasić Slaviša (2016). *Šta je kapitalizam i zašto nam je potreban?* Beograd: Helix.
42. Tasić Slaviša (2016a). *Potruga za liberalizmom*. Referat na savetovanju AEN *Naši naučni sporovi – velike alternative u izgradnji institucionalnog poretka* održanom 4. novembra 2016. na Ekonomskom fakultetu u Beogradu, zasad neobjavljeno.
43. Taylor, Lisa (1984). Editor's Notes. U Lisa Taylor, ed., *op.cit.*, 4-5.
44. Ty, James Jr. and Herbert E. Walker (1984). Our Psychology. In Lisa Taylor, ed., *op.cit.*, 50-51.
45. Wagar, Warren W. (1984). The Twentieth-Century Mind. In Lisa Taylor, ed., *op.cit.*, 16-17.
46. Wiener, Philip P. (1984). The History of Ideas. In Lisa Taylor, ed., *op.cit.*, 20-23.

CHANGE AS A FORM OF EXISTENCE AND A CONDITION OF SURVIVAL

Summary

Universality of change is a way of formulating the fact that all entities capable of being observed and even thought of – individuals, their variously formed groups, the society, the world of ideas and consciousness in maximally imaginable number of variegated forms and locations and the

universe itself – are subject to change. Speaking of change is tantamount to speaking about all conceivable forms of existence and therefore about the universe of all things we encounter, create or imagine. These are the reasons because of which the subject of change – as a matter of principle – cannot ever be exhaustively treated.

Because of their boundless variety and universality the comprehensively taken space of changes can be classified in many different ways and, again, the set of classifications is infinite and inexhaustible. Hence only some classifications are singled out so that exogenous and endogenous changes are dealt with and then self-induced and externally imposed changes and changes at different levels of social organization focusing in particular to changes at the level of individual agents and variously defined systemic changes. Changes are widely interrelated so that any particular set of changes is as a rule both the consequence of some previous changes and the cause of the changes that are yet to come in the future. The causal relations among the changes depend upon how broadly the term itself is defined. One is inclined to venture the proposition that the effectual cause can be found for any change. A particularly important and widely discussed class of changes is economic adjustments. It is usually taken for granted that adjustments are a must and the failure to adjust is an attribute of bad management. An issue is taken with that view by arguing that adjustments themselves are costly, with a possibility of making partial adjustments, and that the idea of optimal – not necessarily maximal or complete – adjustment acquires full relevance in this context.

To an economist the binary division of changes turns out to be of relevance: the changes at the level of autonomously functioning individuals and the systemic changes at various levels. The individual changes are reducible to purposeful reactions to external stimuli and therefore analytically determined by optimizing behavior of sorts and necessarily related to the underlying objective function. Systemic changes are determined by the specific structure of the system and in patterns reflecting the dynamic features of the underlying structure. The well known analytical formalization of the systemic changes is offered by the vast classes of models of economic growth and of equally diversified and in many senses rich models of cyclical fluctuations. The former are developed in the form of various ordinary and optimizing mathematical constructions including the calculus of variations and optimal control theory, while the latter come in the guise of difference equations of various orders. These considerations lead to the conclusion that change is in a way endemic to economic systems.

Particularly marked endemicity of changes turns out in the field of technical progress as innovations become the key factor of competitiveness and successful growth.

The question naturally arises as to whether changes are progressive and socially useful or regressive and damaging and costly to the society. Not all changes are favorable and socially useful. Technical progress is evidently a collection of useful changes because a newly discovered technique will only be accepted and applied if it clearly proves to be superior to the existing ones. That changes in science are necessarily progressive is proven in an analogous way by invoking the idea of refutability: the old scientific insights will be rejected only if and when refuted by a new result approximating the „truth“ in a more satisfactory way.

Along with such progressive and welfare advancing, hopefully dominating changes there are changes which constrain economic processes and slow down the rhythm of development. A number of forms of political intrusion into economy are discussed, particularly those widely redistributing income and divorcing individual rewards from the productive contributions to the society. Such redistributive measures are undertaken with the purpose to reduce the more marked income inequalities and to assist the strata with below average income. It is claimed that such policies reduce income across the board and worsen, usually in a somewhat longer perspective, economic position of all members of the society. Such damaging intrusions of political factors into the economy seem inevitable as they work as avenues to ever higher political support, reflecting the all-important set of circumstances in which politically optimal actions diverge widely from what is truly rational from an economic point of view. Such a political contamination of economic relations is, with reliance on „narrow economic criteria, characterized as a highly detrimental form of social pathology.

The question of whether one could speak about the progress in the field of arts is raised in the last part of the paper. While admitting that the idea of a steady progress in arts cannot be proved or sustained – works of arts are incomparable and novels of contemporary writers cannot be demonstrated to be advances in any sense in relation to the great epics of the antiquity – it is argued that clear progress can be undoubtedly diagnosed in some specific segments of arts, in certain time intervals and relying on carefully chosen yet admissible criteria.

Key words: *universality of change, economic entities as agents of change, dynamic systems, progressive and regressive changes, technical progress, progress in science, competitiveness, economic growth, business cycles, politically induced redistributions, progress in arts.*

JEL classification: O10, O15, O33, Q55, P16